

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı İstanbul’unda Bireysel Kredi Piyasası: Aktörler, Mekanizmalar ve Sosyal Dinamikler (1790-1840)

The Private Credit Market in Ottoman Istanbul: Actors, Mechanisms, and Social Dynamics (1790-1840)

Ramazan Pantık¹

¹ T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye

Öz

Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik yaşamında, modern bankacılık kurumlarının gelişiminden önce bireyler arası kredi ilişkileri ve vakıf gibi kurumsal yapılar aracılığıyla yürütülen finansal işlemler önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle İstanbul’da oldukça canlı, güçlü ve rekabetçi bir kredi piyasası mevcuttu. Bu piyasa vakıflar, sarraflar, eytam terekeleri ve bireysel aktörlerin etkin rol oynadığı bir sistemle şekillenmişti. Kredi piyasası, sadece finansal ihtiyaçların karşılandığı bir alan değil, aynı zamanda sosyal dayanışma, güven ve toplumsal normların yansıdığı bir mekândı.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İstanbul’undaki bireysel ve kurumsal kredi piyasasının yapısını, işleyişini ve temel aktörlerini analiz etmektir. Ayrıca, bu piyasanın Avrupa’daki benzer mekanizmalarla karşılaştırılarak kendine özgü sosyal, ekonomik ve hukuki dinamiklerini ortaya koymak hedeflenmektedir. Çalışma, Osmanlı toplumundaki kredi ilişkilerinin modern bankacılık sistemine geçiş sürecindeki yerini ve önemini tartışmayı da amaçlamaktadır.

Makale ilk olarak sermaye ve para piyasalarına özel atıfta bulunarak Osmanlı kamu maliyesinin finansman ve borçlanma araçlarına odaklanır. Ardından, vakıfların başat rol oynadığı kurumsal ve bireysel kredi piyasasının analizine geçiliyor. İnceleme, analizi gerçekleştirmek için 1790’dan 1840’a kadar İstanbul’da kullanılan 1.000 civarında kredi işleminden oluşan bir örneklemden yararlanıyor. Banka gibi finansal araçların bulunmadığı bir piyasada, Osmanlı vakıf envanterleri oldukça yararlı ve zengin bir kaynak sunar. Çalışmada, Evkaf Müfettişliği mahkeme kayıtlarından derlenen veri setinden hareketle, modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasının hemen öncesinde, Osmanlı İstanbul’undaki bireysel kredi piyasasının genel özellikleri, temel aktörleri, kredi koşulları, faiz oranları ve sosyal dinamikleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Abstract

The financial transactions conducted through interpersonal credit relations and institutional structures such as pious foundations (waqfs) held significant importance in the economic life of the Ottoman Empire prior to the emergence of modern banking institutions. Istanbul in particular hosted a highly active, strong and competitive credit market. This market was shaped by a system in which waqfs, sarrafs (money-changers), orphan estate funds (eytam terekeleri), and individual actors played influential roles. The credit market was not merely a space where financial needs were met; it also constituted a setting where social solidarity, trust, and communal norms were reflected.

The aim of this study is to analyze the structure, functioning, and principal actors of the individual and institutional credit market in Ottoman Istanbul. By comparing this market with similar mechanisms in Europe, it seeks to reveal its distinctive social, economic, and legal dynamics. The study also aims to situate credit relations within the broader transformation of the Ottoman financial system during the transition toward modern banking.

The article first focuses on the financing and borrowing instruments of Ottoman public finance, with special reference to capital and money markets. It then analyzes the institutional and private credit market in which waqfs played a dominant

“ Atıf | Citation: Pantık, Ramazan. "Osmanlı İstanbul’unda bireysel kredi piyasası: aktörler, mekanizmalar ve sosyal dinamikler (1790-1840)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 89 (2026): 147-175. <https://doi.org/10.26650/iutd.1832013>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2026. Pantık, R.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ramazan Pantık ramazanpantik@gmail.com

role. The examination is based on a sample of approximately 1,000 credit transactions conducted in Istanbul between 1790 and 1840. In the absence of financial intermediary institutions such as banks, the registers of pious foundations constitute a rich and valuable source. Drawing on data compiled from the records of the *Evkaf Müfettişliği* Court, the study examines in detail the general features of the private credit market, its main actors, credit conditions, interest rates, and the social dynamics of borrowing and lending in Ottoman Istanbul on the eve of modern banking.

Anahtar Kelimeler Osmanlı İmparatorluğu · İstanbul · Kredi Piyasası · Vakıf · Sarraf · Finans Tarihi

Keywords Ottoman Empire · Istanbul · Credit Market · Waqf · Sarraf · Financial History

Extended Summary

This study examines the structure, actors, mechanisms, and social dynamics of the individual credit market in Ottoman Istanbul between 1790 and 1840, a period preceding the rise of modern banking institutions in the Ottoman Empire. Drawing on approximately 1,060 credit transactions recorded in the *Evkaf Müfettişliği* Court registers—an underutilized yet extraordinarily rich source of financial documentation—the article aims to reconstruct the functioning of a vibrant and multi-layered credit market shaped by vakıfs, sarrafs, orphans' estates (eytam), and individual investors. The analysis provides a comprehensive account of the credit instruments available to urban households before the institutionalization of commercial and deposit banking in the mid-19th century. By situating Ottoman credit practices in relation to their European counterparts, the study also explores how Istanbul's credit market responded to broader fiscal, demographic, and monetary transformations from the late eighteenth to early nineteenth centuries.

The article begins by situating the Ottoman credit market within the broader context of the Empire's fiscal history. From the late 17th century onward, long and costly wars against the Habsburgs and Russia created chronic budget deficits, prompting the Ottoman state to rely on mechanisms such as *iltizam* and later *malikâne* as long-term internal borrowing instruments. These mechanisms, coupled with traditional short-term funding sources, allowed the state to access substantial liquid capital without a formal banking sector. During the late eighteenth century, the empire experimented with new forms of internal borrowing, most notably the *esham* system, a domestic annuity scheme that paralleled European *tontines*. Despite partial successes, these fiscal innovations could not fully compensate for mounting wartime costs, pushing state institutions and society toward greater monetization. The increasing monetization of the Ottoman economy—particularly in the late 18th and early 19th centuries—stimulated both the demand for and supply of private credit. By the 1830s, the acceleration of monetary transactions and the bureaucratic transition toward salary-based employment contributed to the expansion of credit activities in Istanbul, prompting the state to introduce separate *idâne* (debt) registers dedicated solely to recording loans. This macroeconomic environment, combined with increasing price volatility and the rising circulation of cash, contributed to the rapid expansion of individual credit use in Istanbul.

Against this backdrop, the study turns to the micro-level dynamics of credit provision. Using *Evkaf Müfettişliği* Court registers, the research reconstructs a detailed picture of credit practices in Istanbul's neighborhoods. Unlike modern financial markets dominated by banks, the Ottoman credit sphere relied on a multilayered set of actors: large central waqfs, moneylending sarrafs, individual investors, and eytam-tereki (orphan estate) funds. These actors functioned as the main suppliers of credit, often providing large sums that far exceeded the capabilities traditionally attributed to cash waqfs in existing historiography. Waqfs alone financed 804 transactions, amounting to roughly 1.8 million *kuruş*, far above the levels known from earlier studies on provincial cash waqfs.

The article demonstrates that credit in Ottoman Istanbul was neither marginal nor small-scale. The average loan size across the dataset reached 3,927 *kuruş*, with some sarraf-issued loans exceeding 20,000–50,000 *kuruş*—figures high enough to purchase multiple urban houses in central districts. This finding challenges long-standing assumptions that Ottoman credit markets consisted primarily of small, short-term loans offered by cash waqfs. Instead, the evidence highlights the critical role of centralized large waqfs, whose capacity to pool resources under shared administrative structures allowed them to supply substantial amounts of capital.

Another major contribution of the study is its analysis of interest rates, loan terms, and market trends. Interest rates generally fluctuated between 10–15%, significantly higher than those in contemporary Western Europe where rates had fallen to around 3%. Loan demand rose sharply after 1800, with the share of credit transactions in the registers increasing from under 5% in earlier decades to nearly 30% by the 1830s. The study reveals that credit contracts were predominantly short-term and based on simple interest. About 80% of loans had a maturity of one year, with a maximum term of three years. Where borrowers failed to repay on time, accrued interest was collected and the principal was restructured under

the original interest rate, preventing the compounding of interest. This system illustrates a sophisticated and borrower-friendly method of debt management that operated without formal banking oversight.

The credit market's growth was driven not only by fiscal pressures but also by changing patterns of urban labor and administration. As Ottoman bureaucrats increasingly became salaried officials and cash played a larger role in household economies, both demand for and supply of credit expanded. The study's quantitative evidence shows that by the 1830s, credit had become a common, normalized part of economic life in Istanbul.

In addition to institutional actors, the article highlights the diversity of borrowers. Of the 1,060 loans examined, 564 (53.2%) were individual borrowings. Men constituted 78% of borrowers, but women also played an active role, representing 22% of all individual credit users—a significant proportion that confirms earlier findings about women's economic visibility in Ottoman urban centers. Christians, though constituting about 13% of borrowers in the dataset, often took larger loans, particularly those involved in commerce, artisanal production, or moneychanging. Loans served a wide range of purposes: paying taxes and debts, supporting household needs, repairing homes, financing shops or farms, and providing dowries. Credit was not only an economic instrument but also a form of social support embedded in communal life.

One of the central arguments of the article concerns the critical role of social networks—local familiarity, occupational solidarity, communal trust, and shared social identity—in determining access to credit and assessing borrower reliability. In the absence of formal credit-rating institutions, waqfs and neighborhood networks acted as informal mechanisms of credit evaluation, reducing transaction risks and enforcing repayment. These socially embedded networks functioned similarly to notaries and informal banking agents known from early modern European economies, though with distinctive Ottoman characteristics that foregrounded communal ties.

The article also highlights cross-communal interactions within the credit market. Although Christians formed only about 13% of borrowers in the dataset—likely due to the specific structure of the registers—they often engaged in high-value borrowing. Sarrafs and merchants of non-Muslim background, especially those associated with Galata's commercial houses, frequently accessed large loans from major waqfs at negotiated interest rates. The Phanar- Rum Patriarchate of Istanbul alone contracted 154 loans totaling 490,552 kuruş between 1800 and 1822, with an average interest rate of 8.7%, significantly below market levels. Such cases indicate that institutional borrowers possessed considerable bargaining power and longstanding relationships with major waqfs.

Drawing on rich narrative details, the study shows that trust, local knowledge, professional networks, and communal affiliation operated as informal credit-rating mechanisms. Waqfs, sarrafs, neighborhood notables, and communal leaders assessed borrowers' reputations, repayment abilities, and social ties before extending credit, thereby reducing default risks in the absence of formal banking institutions. These social bonds between neighbors, co-workers, guild members, and co-religionists were essential to sustaining the credit system.

The article devotes particular attention to *eytam-tereke* funds, which served as a distinct and often overlooked credit channel. Orphan assets, managed under state supervision, were routinely lent out at fixed interest rates (typically 15%) to preserve estate value and support orphans until adulthood. Some *tereke* funds were large enough to distribute loans amounting to 20,000 *kuruş* in a single year. The rise of *tereke* lending in the 1830s, followed by the institutionalization of *Eytam Sandıkları* in 1851, illustrates how state-monitored financial pools complemented vakıf-based credit mechanisms.

Interest rates in Istanbul fluctuated around an average of 12–13% during the period under study, substantially higher than European levels, which had fallen to around 3% by the mid-19th century. The persistence of high rates in the Ottoman capital is attributed to limited liquidity, institutional fragmentation, and the absence of integrated financial markets. Only after the establishment of the Imperial Ottoman Bank in 1863 and the rise of modern financial intermediaries did interest rates begin to decline toward 6%. Nevertheless, individual and vakıf-based lending continued to coexist with formal banking institutions well into the late 19th and early 20th centuries, demonstrating the resilience of traditional financial practices.

The study also critiques claims in the literature about a supposed secondary capital market created by waqf trustees. By carefully examining loan records and comparing interest rates, it refutes allegations that *mütevellîs* exploited waqf resources by arbitraging low-interest waqf loans into higher-interest private lending. Instead, fluctuations in nominal interest rates and inflation, as well as routine judicial oversight, ensured that credit terms were continuously renegotiated to reflect market conditions.

A key comparative dimension of the article examines parallels and divergences between Ottoman and European credit markets. Whereas European credit contracts relied heavily on notarial certification and increasingly institutionalized banking structures, Ottoman credit transactions were embedded in social relations, communal norms, and locally

anchored trust networks. Despite this difference, both regions experienced a surge in non-bank credit usage during the late eighteenth and early nineteenth centuries. Istanbul's credit expansion occurred with a delay of roughly 30–40 years, yet followed similar structural patterns, rising monetization, increased urban demand, and diversification of credit providers.

In conclusion, the study argues that the vibrant individual credit market in Ottoman Istanbul filled a crucial gap during the transitional period before modern banks became fully operational. Although waqfs and individual lenders occasionally performed bank-like functions, they never constituted true substitutes for institutional banking. The individual credit market in Ottoman Istanbul was neither marginal nor primitive. Rather, it represented a flexible, socially embedded, and institutionally diverse financial ecosystem that fulfilled many of the functions later associated with modern banking. The coexistence of waqfs, sarrafs, eytam funds, and private lenders formed a complex financial landscape capable of responding to the needs of households, artisans, merchants, and communal institutions alike. These findings contribute to a nuanced understanding of Ottoman economic life, challenging conventional assumptions about the scarcity of credit and the supposed incompatibility of Islamic legal norms with interest-bearing loans. Nevertheless, their continued relevance into the early twentieth century demonstrates the persistence of social and economic practices rooted in long-standing communal structures. The research underscores that Ottoman credit markets were neither backward nor stagnant; rather, they exhibited adaptability, diversity, and complexity comparable to their European contemporaries. Ultimately, by illuminating the interplay between institutions, individuals, and social networks, the article contributes to a more nuanced understanding of the financial foundations of Ottoman urban life prior to the advent of modern banking.

Giriş

1. Osmanlı Kamusal Mali Kriz Dönemlerinde Finansman ve Borçlanma Araçları

Savaş harcamalarının finansmanı, erken modern dönemden itibaren Osmanlı Devleti ve çağdaşı devletler için her zaman sorun oluşturmıştır. Üretim ve vergi kaynaklarının sınırlı olduğu bir ekonomik yapıda, savaş dönemlerinde ortaya çıkan geçici, olağanüstü acil askerî harcamalar, tesirleri uzun yıllara yayılan devasa bütçe açıklarına yol açmıştır.¹ 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte, II. Viyana bozgunu sonrası Kutsal İttifak'la yürütülen uzun ve yıpratıcı savaş dönemi ile 18. yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar, Osmanlı maliyesinin en büyük bütçe açıklarıyla yüzleştiği dönem olarak dikkat çeker.² Askeri harcamalar, aynı dönemde, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerinde de benzer mali sorunlara neden olmuştur. İngiltere ve Fransa'da askerî harcamalardaki geçici artışlar, 1690'ların sonundan 1918'e kadar, bütçe açıklarının büyük kısmını oluşturmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763), Amerikan Bağımsızlık Savaşları (1776-1785) ve Fransız Savaşları'nın ilk yarısında (1793-1802) İngiltere ve Fransa'da kamu borçlanması belirgin bir şekilde

¹Savaş teknolojisindeki gelişmeler ve bu gelişmelerin klasik Osmanlı savaş düzeni ve maliyesi üzerindeki buhranları ve açmazları üzerine mukayeseli bir etüt için bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 27-34.

²17. yüzyılın sonlarındaki uzun savaş döneminde Osmanlı merkez hazinesi art arda bütçe açıkları vermişti. Merkezi hazine 1687-88 mali yılında 200.646.285, 1690-91 yılında yaklaşık 247 milyon, 1691-92'de 110 milyon, 1692-93'te 262 milyon, 1694-95'te 167, 1698-99 yılında 122 milyon akçe açıkla kapanmıştı. 1669'da imzalanan Karlofça Antlaşması'yla bütçe dengesi de sağlanmış; 1700'lü yıllardan itibaren merkezi hazine dengesi pozitif değerde seyretmeye başlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774) ve 1787-1792 Rusya ve Avusturya ile yürütülen iki cepheli savaşlar harcamaya dengelerini yeniden bozmuş; bütçe açıkları 600 milyon akçeyi geçerek cari gelirin yüzde ellisini aşmıştır. Virginia Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, Routledge, New York 2013, s. 129-160; Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/ 1-4 (1985), s. 398; Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27/ 1-2 (1969), s. 97; Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları 1509-1788", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz., Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 219-220 (Tablo-52).

³Robert J. Barro, "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2 (1987), s. 227, 246; Elizabeth Boody Schumpeter, "English Prices and Public Finance, 1660-1822", *The Review of Economics and Statistics*, 20/1 (1938), s. 26-27; Michael D. Bordo-Eugene N. White, "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *The Journal of Economic History*, 51/2 (1991), s. 303-304; François R. Velde-David R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793",

artış göstermiştir.³ Uzun süreli savaşların yol açtığı ve büyük ölçüde askerî alanlarda yoğunlaşan kamu harcamaları, devletleri mali yapılarında daha radikal çözümler aramaya yönlendirmiştir.

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa devletleri bankalar, şirketler ve bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi.⁴ Hükümetlerin bu dönemdeki mali sorunları genellikle hükümete borç para vermek amacıyla kurulan büyük şirketlerin ve bankaların finansal operasyonlarıyla yakından ilişkiliydi. 1690'lı yıllarda yaşanan finansal krizler hem İngiltere hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu maliyesi ve para sistemleri açısından köklü ve kalıcı dönüşümlere yol açmıştır. Her iki devlet de bu dönemde eş zamanlı olarak birbirinden farklı yollarla uzun vadeli borçlanma kurumları geliştirmiş ve parasal reformlar gerçekleştirmiştir.⁵ Örneğin, İngiltere Bankası 1694'te hükümete 1.200.000 sterlin kredi sağlamak amacıyla kuruldu. Benzer şekilde, New East India Company, 1698 yılında Hindistan ve Doğu Hint Adaları üzerindeki ticaret tekelinin karşılığı olarak 2 milyon, South Sea Company ise 1711'de 10 milyon sterlin kredi temin etmiştir.⁶ 1690'lardaki kriz İngiltere'yi uluslararası tüccar ve alacaklıların önceliklerine dayalı bir sisteme yönlendirirken; Osmanlı İmparatorluğu, parayı merkezi devlet otoritesinin bir aracı olarak pekiştiren bir yol izlemiştir. Her iki imparatorluk da bu süreçte birbirine bağlı tüccar ağları ve küresel para akışları üzerinden modern kapitalizmin ve devlet oluşumunun farklı modellerini sergilemiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti, kamusal dış borçlanma ve banka kredileri gibi finansal araçlara Avrupa'ya kıyasla oldukça geç bir dönemde, ancak 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır.

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarına kadar kamu maliyesinin bütçe açıklarını kapatmak ve cari gelirlerini artırmak amacıyla kendi rezerv kaynaklarından, esasen bir vergi toplama yöntemi olan *iltizam* sisteminden yararlanmıştır. 17. yüzyılın sonlarına kadar küçük değişikliklerle varlığını sürdüren *iltizam* sistemi, mali sıkıntıların arttığı dönemlerde hazine borçlarının ertelenmesi, harcamaların kısılması, paranın değerinin düşürülmesi (*tağşiş*) gibi geleneksel tedbirlerle desteklenmiştir. Ayrıca, padişahlara ait iç hazineden alınan fonlar ve üst düzey devlet görevlilerinden alınan borçlar da bu sürecin bir parçasını oluşturmuştur.⁷ Kronikleşen bütçe açıkları karşısında iltizam sektörü, giderek bir iç borçlanma aracı ve kredi sağlayıcı bir mekanizma olarak önem kazanmıştır. II. Viyana bozgununu takip eden uzun ve yıpratıcı savaş koşullarının yarattığı kronik bütçe açıkları, daha radikal çözüm arayışlarını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, 1695 yılında *mâlikâne* sistemine geçilerek iltizam sisteminin bazı kısıtlamaları bertaraf edilmiştir. *Mâlikâne* sisteminin iltizamdaki farklı olarak getirdiği en önemli yenilik, hazinenin belirli vergi kaynaklarını teminat göstererek daha uzun vadeli ve daha yüksek miktarlarda borçlanma imkânı sunmasıydı.⁸

18. yüzyıl, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti açısından göreceli bir barış, istikrar ve iktisadi büyüme dönemi olarak değerlendirilir.⁹ Dönem boyunca yayınlanan bütçelerde genel eğilim dengeli bütçeler lehinedir; özellikle 1740'lardan 1768'e kadar süren uzun barış döneminde bu eğilim

The Journal of Economic History, 52/1 (1992), s. 1-39; P. G. M. Dickson, *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756*, Macmillan, Londra 1967, s. 39-76.

⁴ Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 84; Şevket Pamuk, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay, İstanbul 2006, s. 27.

⁵ Ellen M. Nye, "Empires of Obligation: Law, Money, and Debt between England and the Ottoman Empire, 1670-1720", *Enterprise&Society*, 25/4 (2024) s. 1015-1024.

⁶ Schumpeter, "a.g.m.", s. 30.

⁷ Mehmet Genç, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 186 (Genç, Esham: İç Borçlanma); Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 516-519; Cezar, a.g.e., s. 135-136; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay, İstanbul 2006, s. 52; Pamuk, "a.g.m.", s. 28.

⁸ Şevket Pamuk, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1 (2004), s. 16-17; Genç, "Esham: İç Borçlanma", s. 186.

⁹ Aksan, a.g.e., s. 130.

daha belirgindir.¹⁰ Devlet, mali açıdan güçlü hissettiği dönemlerde malikâne sahiplerinin kar marjlarını düşürmüş ve yeni mukataa arzlarını sınırlamıştır. Ancak bu önlemlere rağmen, *mâlikâne* sistemi vergi kaynaklarının tahribini durduramamıştır. Devletin *mâlikâne* kontratlarını etkili bir şekilde takip edememesi, büyük mukataa birimlerinden beklenen gelirlerin düşmesine yol açmıştır. Özellikle sabit yapısıyla hazine için verimsiz kaynaklara dönüşen yıllık kiralar (mallar) reel vergi gelirlerin azalmasına neden olmuştur.¹¹ Bu arada Osmanlı klasik iktisat düzeninin handikaplarını, askeri ve mali kırılganlığını dramatik bir şekilde gün yüzüne çıkaran 1768-1774 savaşı ve ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, devleti 1775’te *esham* adı verilen bir uygulama ile yeniden iç borçlanma yöntemine başvurmaya zorlamıştır.¹² *Esham* uygulaması esasen *mâlikâne* sisteminin bir devamı niteliğinde olup, bu sistemin bazı açmazlarını aşmak amacıyla geliştirilmiştir. Mevcut savaşın finansmanını desteklemek ve Rusya’ya ödenmesi gereken, bütçenin yarısına tekabül eden yedi buçuk milyon kuruşluk tazminatı karşılamak *esham*ın ortaya çıkışının başlıca sebeplerindendir. Bir nevi iç borçlanma tahvili olan *esham*, Avrupa’da 17. yüzyılın son yıllarında uygulamaya alınan ve oldukça popüler bir borçlanma aracı olan *tontines ve rentes viagères*’in yerli versiyonuydu.¹³ Bu sistem sayesinde devletin çıkardığı tahvile bir miktar peşin para yatıran bireyler, karşılığında ömür boyu sabit bir gelir elde etme hakkına sahip oluyordu. *Esham*, *mâlikâne* sisteminin dar ve kısıtlı tekeli yapılarını aşarak geniş bir yatırımcı kitlesini kendine çekmiş ve bu sayede kısa sürede yaygınlık kazanmıştır.

Mâlikâne sistemi, esasen bir vergi toplama yöntemi olarak Osmanlı maliyesinde önemli bir yer tutmaktaydı. *Mâlikâne* mültezimlerinin büyük bir kısmını askerler, bürokratlar ve ilmiye sınıfına mensup kişiler oluşturmaktaydı. Yaklaşık bin kadar olan bu mültezimlerin önemli bir bölümü, başkent İstanbul’da ikamet etmekteydi ve görevleri ile ikamet yerleri nedeniyle merkezi otoriteyle sıkı bir bağlantı içindeydiler. Bu durum, *mâlikâne* sisteminin toplumun sınırlı bir kesimi tarafından yönetilen elit bir yapı olarak işlemesine yol açmıştır.¹⁴ *Mâlikâne* uygulamasının aksine, tahvil senetlerinin küçük hisseler halinde arz edilmesi ve farklı toplumsal kesimlerden yatırımcılara erişim imkânı sunulması, *esham*ın hızla yaygınlaşmasını sağlamıştır. *Esham*, *mâlikâne* sisteminin doksan yılda sağladığı nakit kapasitesine yalnızca on yıl içinde, toplamda 11.500.000 kuruş muaccele geliriyle ulaşarak kayda değer bir genişleme hızı yakalamıştır.¹⁵ Ancak maliye bürokratlarının yaptığı çalışmalarda sistemin kısa sürede devletin aleyhine işlemeye başladığı anlaşıldı. *Esham* sisteminin yürürlükte olduğu ilk on dört yıl sonunda, devletin uygulamadan 7 milyon kuruş zarar ettiği ortaya çıktı, bu durum üzerine 1786’da yeni *esham* ihraçları yasaklandı.¹⁶ Bununla birlikte, mali koşulların düzeldiği dönemlerde yasaklanan; ancak borç bulmaya çalışılan dönemlerde tekrar uygulamaya konulan *esham*, “*kaime*” adlı kâğıt paraların tedavüle sokulacağı Tanzimat’a kadar, iç borçlanma ve finansman aracı olarak varlığını sürdürmüştür.

¹⁰Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, s. 161; Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-210.

¹¹Cezar, *a.g.e.*, s. 104, 140-42; Pamuk, “Osmanlı Devleti’nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi”, s. 30-31; Kıvanç Karaman-Şevket Pamuk, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914”, *The Journal of Economic History*, 70/3 (2010), s. 603.

¹²Mehmet Genç, “*Esham*” *DiA*, XI, 376-380; Genç, “*Esham*: İç Borçlanma”, s. 186-195; Cezar, *a.g.e.*, s. 79-88.

¹³*Tontines ve rentes viagères* Avrupalı hükümetlerin Kutsal İttifak Savaşlarıyla birlikte hükümetlerin askeri harcamalarını finanse etmek amacıyla kişiye kaydı hayat sabit bir getiri sağlayan, nakit kaynak yaratmak için piyasaya sürülen ilk uzun vadeli krediler şeklinde ortaya çıkmış, 18. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Fransızlar ilk olarak 1689’da İngiliz hükümeti ise 1693’te tontin ile borçlandı. Tontinlerle birlikte ortaya çıkan ve ilk kez Fransa tarafından kullanılan *rentes viagères* İngilizcede life annuities olarak geçer. Bu kavram pratikte kişiye devlet tahvillerine yatırdığı peşin para (muaccele) karşılığında yaklaşık %8 faizli, kaydı hayat yıllık getiri sağlayan iç borçlanma kredi sistemidir. Özellikle Fransa’da 1750’den sonra yeni kredilerin ana kaynağı ve 1789’a kadar kamu borcunun en büyük bileşeni olmuştur. David R. Weir, “Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789”, *The Journal of Economic History*, 49/1 (1989), s. 95-124; Velde- Weir, “a.g.m.”, s. 28-36; Dickson, *a.g.e.*, s. 253-56.

¹⁴Mehmet Genç, “A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity”, *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press, New York, 1987, s. 349, 356.

¹⁵Genç, “*Esham*: İç Borçlanma”, s. 188.

¹⁶Cezar, *a.g.e.*, s. 171; Genç, “*Esham*”, s. 378.

1770-1840 dönemi, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal ve idari açıdan en çalkantılı dönemlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.¹⁷ Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen iki savaş, kırılğan yapıdaki Osmanlı ekonomisinin temel dengelerini altüst etmiş; iç borçlanma gereçleri ve mevcut mali kaynaklar sonuna kadar kullanılmış ve ilk kez dış borçlanma arayışları gündeme gelmiştir. Öyle ki III. Selim tahta çıktığında askerlerin cülus bahşişini ödeyememiş; hazinenin ve maliyenin içler acısı durumu karşısında Sultan, kuru ekmeğe bile razı olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştır.¹⁸ 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşların finansmanı için Osmanlı Devleti, öncelikle Fransa, İspanya, Hollanda ve Fas ile dış borçlanma görüşmelerine başlamıştır.¹⁹ Sonuçsuz kalan bu girişimlerden sonra tekrar iç kaynaklara yönelen devlet, savaş ekonomisinin yarattığı mali krizi taşıyış, zenginlerden borç alma, müsadere gibi klasik yöntemler yanında Haremeyn vakıf mukataalarını da bir finansman aracı olarak kullanmak suretiyle aşmaya çalışmıştır.²⁰ Bu dönemde giderek önemli bir kurum özelliği kazanan darphane, vakıf mukataaları da dahil büyük mukataaların idaresini üstlendi. Yeni kaynaklardan elde edilen gelirle Enderun hazinesinin yerini alan Darphane, Hazine'ye özellikle savaş harcamaları için finansman sağlamış ve pek çok mali problemin çözümünde kilit rol oynamıştır.²¹

Sonuç olarak, modern bankacılık sistemlerinin ortaya çıkmasından önce Osmanlı maliyesi, savaşlar ve askeri harcamaların yol açtığı bütçe açıklarını kapatmak için çeşitli finansman araçlarına başvurmuştur. Bu araçlar arasında iltizam, mâlikâne, esham, taşıyış, kaime ve iç borçlanma senet ihracı ile sarraf kredileri önemli bir yer tutmaktadır. Devleti dış borca başvurmadan finanse eden bu sistemler, modern bankacılık kurumlarının oluşumuna kadar kamu finansmanında etkinliğini sürdürmüştür.

2. Bireysel Kredi Kullanımında Canlanma (1790-1840)

Craig Muldrew, erken modern İngiltere'de kredi ve sosyal ilişkiler ağına dair yaptığı kapsamlı çalışmasında, borç ve kredinin birçok toplumda evrensel bir olgu olduğunu ve tarihi boyunca Avrupa'nın da mutlak surette sistemin merkezinde yer aldığını ileri sürmektedir.²² Bugün daha iyi anlaşılmaktadır ki kredi kullanımı ve borçlanma, gelişmiş ticari ve mevduat bankacılık sisteminin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasından önce de erken modern dönemden yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti ve çağdaşı pek çok Avrupa devleti için istisnai bir durum değildi.

Günümüzde finansal fonların tahsisi ve dağıtımı denildiğinde, yerleşik olarak ilk akla gelen kurumlar modern bankalardır. Ticari ve mevduat bankalarının temel işlevi, merkez bankaları ve ulusal yasal düzenlemelerle belirlenen çerçevede para piyasasını düzenlemek ve tasarruf sahipleri ile sermaye talebinde bulunan özel ya da tüzel kişiler arasında mevduat kaynaklarının tahsisini kolaylaştırmaktır. Tarafların yükümlülükleri kanunen teminat altına alındığı için teoride bireylere ve şirketlere korucuyu ve verimli bir çerçeve sunar. Ancak, insanlık tarihine geniş bir perspektiften bakıldığında, sanılanın aksine bankaların ticaret ve ekonomiyi destekleyecek düzeyde kurumsal yetkinliğe ulaşması ve yaygınlaşmasının oldukça yeni bir olgu olduğu gözlemlenir. İlk örnekleri erken modern çağda Avrupa'da ortaya çıkan bankalar, uzunca

¹⁷Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 181-192.

¹⁸Ahmed Cavid, *Hadikâ-i Vekâyî*, haz: Adnan Baycar, TTK, Ankara 1988, s. 70-71. Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, III, İstanbul 1309, s. 88, 103.

¹⁹Cezar, a.g.e., s. 89-91, 137-38.

²⁰Cezar, a.g.e., s. 100-102, 110; 135-136; Ramazan Pantık, "Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi: Borçlanma Tahvili Uygulaması", *Vakıflar Dergisi*, 63 (Haziran 2025), s. 11-36. (Pantık, Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi)

²¹Darphane, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Hazine'ye 45.223.103 kuruş finansman sağladı. Bu rakam ilgili yıllarda merkezi hazinenin 14-15 milyon kuruş civarındaki yıllık geliriyle kıyaslandığında çok daha anlamlı hale gelir. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmiri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013, s. 21, 133-161; Özvar, "a.g.m.", s.219-220; Baki Çakır, "Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri", *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler-1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 180-183; Cezar, a.g.e., s. 92-93.

²²Craig Muldrew, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Macmillan, Londra 1998, s. 95.

bir süre ulusların geleneksel enformel, yerel resmi veya gayri resmi bankacılık dışı oluşumlarıyla rekabet zorunda kalmıştır. Fransa, İngiltere, İtalya, İsveç, Finlandiya ve Amerika'da bile bankacılık dışı kişilerarası bireysel kredilendirme, yirminci yüzyıla girerken modern finans kurumlarına meydan okumaya devam etti. İngiltere, Almanya ve Amerika'da 1900 yılında hala ipotekli (mortgage) kredilerin %32 ila %65'i, bankacılık kurumlarının dışında, noter gibi çeşitli geleneksel aracılardan sağlanmaktaydı.²³ Ticari ve tasarruf bankalarının henüz gelişmediği dönemde, kredi ve fon arayışında olan Avrupalı sakinler, çoğunlukla yerel düzeyde, karşılıklı güvene ve esnekliğe dayalı ve bir o kadar da toplumun içine gömülü sosyal-ekonomik ağlar aracılığıyla kredilere ulaştılar. Erken modern Avrupa'da Fransa, İngiltere, İtalya, Danimarka ve İspanya gibi devletlerde noterlik kurumu, kredi işlemlerinin yürütüldüğü resmi kanal ve kuruluşlar olarak ön plana çıktı.²⁴ Dahası Hoffman ve arkadaşları, Parisli noterlerin faaliyetleri sırasında doğal olarak müşterilerinin mali durumu ve ihtiyaçları hakkında gizli bilgilere erişebildiklerinden bahisle noterlerin insanların ödünç verecek paralarının olup olmadığını, yakın zamanda yeni mülk satın alıp almadıklarını, güvenilir iş ortakları ve hızlı ödeme yapan kişiler olup olmadığını veya iflasın eşiğindeki ve acilen varlıklarını satmaları gerekenleri iyi bildiklerini, bu açıdan potansiyel borçluları ve borç verenleri bir araya getirmek için her birinin birer broker olarak finansal piyasa aracı gibi hareket ettiklerini göstermiştir.²⁵

Avrupalı iktisat tarihçilerinin incelemelerine bakıldığında, Avrupa'nın genelinde bireysel kredi talebi ve kullanımının 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında had safhaya ulaştığı yönünde ortak bir eğilim ortaya çıkar. Örneğin Julian Hoppit, İngiltere'de bireysel kredi kullanımının 1770-1790 yılları arasında önemli ölçüde arttığını ve bu kredilerin sarraflar, tefeciler, rehinciler ve dükkân sahipleri tarafından daha çok kişisel tüketim amaçlı sağlandığını gösterdi.²⁶ Bu dönemde 1772, 1778, 1788 ve 1793'te iş dünyasında meydana gelen bir dizi finansal kriz, birçok biçim alan ve çok çeşitli amaçlar için kullanılan özel kredi kullanımını tetikledi.²⁷, Paris'te 18. yüzyıl boyunca noter tasdikiyle gerçekleştirilen bireysel kredi sözleşmelerinin hızla arttığını ve yüzyılın sonunda bu artışın zirveye ulaştığını belirtmektedir. Artan kredi işlem hacmine yanıt olarak, 150 yıl boyunca 113'te sabit kalan noter sayısı 1790 yılında 114'e çıkarılmıştır.²⁸

Milano'da 19. yüzyılın başlarında noterler tarafından tescil edilen henüz kurumsallaşmamış kredi sağlayıcıları, sermayeye ulaşmanın ilk akla gelen aktörleriydi. Milano noterleri tarafından onaylanan bireysel krediler, 18. yüzyılın ortalarında tüm noter kayıtlarının %25-30'nu oluştururken bu oran, 1775-80 yılları arasında %60'lara kadar yükselmiştir.²⁹ Ulusal düzeyde kurumsallaşmış bankacılığın İsveç'te ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde başladığı görülmektedir. Modern bankaların faaliyetine rağmen, 1900'lü yıllarda özel borç senet piyasası İsveç'in kentsel alanlarında toplam kredinin en az üçte birini, kırsal alanlarında ise üçte ikisini oluşturmaya devam etmiştir.³⁰ Noter ve tereke kayıtlarına yoğunlaşan çalışmalar, 19.

²³Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal, *Dark Matter Credit: The Development of Peer-to-Peer Lending and Banking in France*, Princeton University Press, Princeton 2019, s. 194.

²⁴Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal, *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660-1870*, University of Chicago Press, Chicago 2000, s. 31-50; 136-177; Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal "What do Notaries do? Overcoming Asymmetric Information in Financial Markets: The case of Paris, 1751." *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 154/3 (Sept.1998), s. 499-530; Renata Ago, "Enforcing Agreements: Notaries and Courts in Early Modern Rome." *Continuity and Change* 14, (1999), s. 191-206; Laurie Nussdorfer, *Brokers of Public Trust: Notaries in Early Modern Rome*, John Hopkins University Press, Baltimore 2009; Guiseppe De Luca, "Informal Credit and Economic Modernization in Milan (1802-1840)", *The Journal of European Economic History*, XLII, 2013, s. 211-234.

²⁵Hoffman, Postel-Vinay, Rosenthal, "What do Notaries do?" s. 503.

²⁶Julian Hoppit, "Attitudes to Credit in Britain, 1680-1790", *The Historical Journal*, 33/2, (1990), s. 312.

²⁷18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere iş dünyasında meydana gelen finansal krizlerin farklı karakterleri ve kredi piyasasına etkileri için bkz. Julian Hoppit, "Financial Crises in Eighteenth-Century England", *The Economic History Review*, 39/1 (1986), s. 39-58; Dickson, a.g.e., s. 39-76, 249-256."

²⁸Hoffman vd., *The Political Economy of Credit*, s. 96-114; *Dark Matter Credit*, s. 48-50.

²⁹De Luca, "a.g.m.", s. 216-217.

³⁰Håkan Lindgren, "Parish banking in informal credit markets: the business of private lending in early nineteenth-century Sweden", *Financial History Review*, 24/1 (2017), s. 83-84.

yüzyılın arifesinde, Avrupa’nın birçok şehrinde modern bankacılık kurumları dışında gelişen bireysel kredi kullanımındaki belirgin artışa ve canlılığa işaret eder.³¹

Bankalar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve Osmanlı’da yürütülen bir dizi modernleşme kampanyalarının kilit bir sonucu olarak İslam dünyasına giriş yaptı. Bilindiği üzere Osmanlı’da ticari ve mevduat özelliğine sahip ilk banka, Kırım Savaşı’nı finanse etmek için Avrupa’dan alınan ilk dış borcun geri ödenmesine aracılık etmek üzere 1856’da merkezi Londra’da bulunan 500.000 sterlin İngiliz sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankasıydı. 1863 yılında Osmanlı Bankası, Fransız sermayesinin ortak edilmesiyle Bank-ı Osmânî-i Şâhâne (Imperial Ottoman Bank) adı altında yeniden yapılandırıldı. Bu yeni düzenleme ile banka, ticari ve mevduat bankalılığı faaliyetlerine ek olarak Osmanlı Devleti’nin merkez bankası işlevini de üstlenmiştir. Imperial Ottoman Bank, 1914 yılına kadar İstanbul, Rumeli, Anadolu, Suriye, Irak, Mısır, adalar ve Ortadoğu’da toplam 91 şubeye ulaşmıştır.³²

Genelde İslam dünyası, özelde Osmanlı Devleti’nde para politikasını belirleyen merkez bankası ve modern bankacılık kurumları, çağdaş Avrupa devletlerine kıyasla en az yarım asırlık bir gecikmeyle giriş yaptı. Bu gecikmenin önemli bir nedeni Tanzimat sonrasında Batı dünyası ile artan iktisadi ilişkilerde ticaretin ve kamu maliyesinin finansmanı meselesi ise de asıl neden Osmanlı’nın geleneksel kredi araçlarının uzunca bir süre bu sahayı başka bir aracıya ihtiyaç duymadan domine etmesidir. Vakıfların başını çektiği bu geleneksel kredi araçları içerisinde sarraflar, poliçeciler, sandıklar, murabahacılar, mültezimler finansal araçlar olarak önemli roller üstlenmişlerdir.³³ Bunlara ek olarak gerek bu çalışmada temas edilen İstanbul eytam terekeleri ve merkezi vakıflar ile Derri’nin Şam kredi piyasası üzerine yaptığı gözlemler, 19. yüzyılda Şam Sergileri, poliçeler, havale ve selem gibi uygulamalarla sarraf ve subaşı gibi aktörlerin ve farklı kanalların finansal aracılık üstlendiğini ortaya koymaktadır.³⁴ 19. yüzyılda Osmanlı’da bankacılık sisteminin doğuşu ve gelişimi ve bankacılık sektörünün regülasyonuna dair düzenlemelere rağmen³⁵ vakıfların mikro kredi faaliyetleri 20. yüzyılın başına kadar devam ederek Osmanlı’nın geleneksel kredi araçları olarak varlığını korumuştur.³⁶ İlk dönem bankaların temel işlevi, mali açmazdaki Osmanlı Devleti’ne yüksek faizli krediler sağlamak ya da yabancı yatırımcıların finansörlüğünü üstlenmek olmuştur. Bankaların ticaret ve ekonomiyi canlandırmaya yönelik bireysel kredi arzları, Mithat Paşa’nın esnaf ve küçük sanatkârların kredi ihtiyacını karşılamak amacıyla kurduğu Memleket Sandıkları tecrübesinin akabinde 1880’lerden sonra, Ziraat Bankası’nın kurulmasıyla hız kazanmıştır.³⁷

³¹Bu konuda Hoffman vd., Dermineur ve Lindgren’in çalışmaları özellikle dikkat çekicidir. Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal, *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660–1870*, University of Chicago Press, Chicago 2000; Philip T. Hoffman, Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal, *Dark Matter Credit: The Development of Peer-to-Peer Lending and Banking in France*, Princeton University Press, Princeton 2019; Elise M. Dermineur, “Rethinking debt: The evolution of private credit markets in pre-industrial France”, *Social Science History*, 42/2 (2018), s. 317-342; aynı müellif, “Peer-to-peer lending in pre-industrial France”, *Financial History Review*, 26/3 (2019), s. 359-388; “The evolution of credit networks in pre-industrial Finland”, *Scandinavian Economic History Review*, 70/1 (2021), s. 1-30; Lindgren, “a.g.m.”, s. 83-102; aynı müellif, “The modernization of Swedish credit markets, 1840-1905: Evidence from probate records”, *Journal of Economic History*, 62/3 (2002) s. 810-32.

³²Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 159-160; Christopher Clay, “The Origins of Modern Banking in the Levant: the Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914”, *International Journal Middle East Studies*, 26/4 (1994), s. 589-614; Pamuk, *A Monetary History*, s. 212; Charles Issawi, *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, Oxford-New York 1998, s. 410-412; Haydar Kazgan, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997, s. 20-24; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1999, s. 29-59.

³³Hüseyin Al ve Şevket Kamil Akar, “Osmanlı Dönemi İstanbul’unda Finans”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 6, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme, ed. Ali Akyıldız-Coşkun Çakır, İBB Kültür Yay. İstanbul 2015, s. 260.

³⁴Aviv Derri, “The Ottoman Sarraf, Public Debt, and Usury Laws: Rethinking Capitalism and Empire beyond Anomalies”, *Comparative Studies in Society and History*, 67/4 (2025), s. 916-942.

³⁵Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, TBB, İstanbul 2018.

³⁶Gürer Karagedikli-A. Coşkun Tunçer, “Microcredit in the Ottoman Empire: A Review of Cash Waqfs in Transition to Modern Banking”, *Financing in Europe: Evolution, Coexistence and Complementarity of Lending Practices from the Middle Ages to Modern Times*, (2018), s. 239-268.

³⁷Yusuf Saim Atasağın, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, İstanbul 1939, s. 1-22; Ortabağ, *a.g.e.*, s. 139-141.

Klasik İslam hukuku, büyüklüğüne ve kullanım amacına bakmaksızın faiz ve faiz olarak değerlendirilebilecek her türlü fazlalık içeren borçlanmayı yasaklamıştır.³⁸ İslam'da faizin yasaklanması ve modern bankacılık kurumlarının nispeten geç bir dönemde ortaya çıkması, bazı gözlemcileri Osmanlı toplumunda finansal kurumların ve kredi araçlarının mevcut olmadığı sonucuna itmiştir. Bununla birlikte ne faiz ve tefeciliğe karşı olan İslami yasaklar ne de resmi banka kuruluşlarının yokluğu Osmanlı toplumunda faizi, kredi kullanımını ve para piyasasının genişlemesini engellemiştir. 19. yüzyıl öncesinde modern finansal araçlar türünden anonim şirket tipi bankaların olmayışı, Osmanlı'da finansal araçların olmadığı ya da toplumun krediye erişemediği ve finansal gelişmişlik seviyesinin zayıf olduğunu göstermez. Osmanlı uleması, 16. yüzyılın ortalarında para vakıfları üzerinden yürütülen verimli ve etkili tartışmalar sonucunda, yaygın olarak %15'i geçmeyen fazlalıkları *istirbah*, *istiğlal*, *murahaba* gibi kavramlarla reel ekonomik kazanç kapsamında değerlendirilerek faizin dışına çıkardı.³⁹ Vakıflara ve yetim mallarına tanınan pozitif ayrıcalıklarla başlayan vakıf merkezli kredi piyasası, kısa sürede meşruiyet kazanarak yaygınlaştı. 18. yüzyıla gelindiğinde, faiz ve kredi tartışmaları yalnızca ulema arasında değil, ekonomik ve sosyal yaşamda da çoktan geçerliliğini yitirmişti. Vakıf yöneticileri vakfiyelerde ortaya konulan kısıtlayıcı hükümleri piyasa koşullarına göre yeniden yorumlayabilmekte ve özellikle faiz oranı gibi konularda zamanın ruhuna göre hareket edebilmekteydi.⁴⁰ Hukuki gelişme esnaf, ayan, eşraf, tüccar ve sarraf dâhil herkesin belirli oranı aşmamak şartıyla faizle kredi kullanabildiği bir sürece dönüşmüştü.⁴¹ 16. yüzyılda %10-15'i aşmayan *mu'amele-i şer'iyye* ile gerçekleştirilen kredi faiz oranları, yerel mahkemelerden başlayarak en üst yargı ve idari organlar tarafından onaylandı ve meşru kabul edildi. Dahası, mahkemelerce resmen tescil edilmeyen, *mu'amele-i şer'iyye* yapılmayan kredili işlemler, kadılarca tescilli bir kredi işlemi olmadığı gerekçesiyle reddedildi.⁴²

17. yüzyıl Kayseri'sinin kredi uygulamaları üzerine yapılan bir araştırma, toplumun her katmanından bireyler için yoğun bir kredi kullanımını ve canlı bir kredi piyasasının varlığını ortaya çıkardı. Kayseri'de faiz için para ve kredi verilmesi sadece alışılmış bir şey değildi, ama aynı zamanda ulema, ayanlar, askerler ve Osmanlı devletince resmi olarak onaylanıp tescil edilen, olağan işlemlerdendi.⁴³ Kayseri mahkemelerinde kayıtlı 1300 kredi sözleşmesi genellikle tüketime yönelik küçük miktarlardaydı ve yıllık ortalama %20 faiz oranıyla arz edilmişlerdi. Vakıflar ödünç para verme ile oldukça meşguldü ve Kayseri'de yoğun talep gören kredi piyasasına hâkim kurumsal yapılar olarak öne çıkmıştı.⁴⁴ Aynı yüzyılda ticaret ve ekonominin çok daha canlı olduğu Bursa'da yıllık %10-15 faiz oranıyla arz edilen krediye talep son derece yüksekti. Toplumun en yoksul kesimleri bile kredi ilişkilerine yoğun bir şekilde dahil oldu. 1666-67 yılında Bursa'da gerçekleştirilen bir tahrir sayımına göre, kentte toplam 374 adet para vakfı kayıtlıydı. Aynı yıl Bursa'da kullanılan kredilerin %15,8'ini tek başına yıllık ortalama %10 faiz talep eden bu vakıflar sağlamıştı.⁴⁵

³⁸Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. XXXII; Neşet Çağatay, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), s. 57-66, ayrıca "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), s. 39-56; Fazlur Rahman, "Ribâ and Interest", *Islamic Studies*, 3/1 (1964), s. 1-43.

³⁹Para vakıfları ve faizin çeşitli hukuki boyutlarıyla tartışıldığı bu verimli ortama dönemin önde gelen ulemalarından Ebussuud Efendi, Bali Efendi, Çivizade ve Mehmet Birgivi önemli katkılar sağlamıştır. Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3 (1979), s. 295-306; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, TTK, Ankara 2003, s. 28-50 (Birinci Bölüm).

⁴⁰Timur Kuran, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact and Limitations of the Waqf System", *Law and Society Review*, 35/4 (2001), s. 841-897; Karagedikli-A. Coşkun Tunçer, "a.g.m.", s. 244-245.

⁴¹Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 3 (2007), s.20-23.

⁴²Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 32-36; Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XXXII-XXXVIII. Konuyu İslam hukuku ve daha özelde Osmanlı hukuku bağlamında ele alan, muamele-i şer'iyyenin mahiyet ve hükmü, faiz yasağı, uygulamanın hukuki sonuçlarına dair mücmel bir çalışma için bkz. Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*, Marmara Üniversitesi, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 14-79 (I. Bölüm).

⁴³Ronald Jennings, "Loans and Credit in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, XVI/II-III (1973), s. 183. (168-216)

⁴⁴Jennings, "a.g.m.", s. 203, 210-214.

⁴⁵Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s. 139-140.

Muhtemelen kentin uluslararası ticaret yollarına yakınlığı ve para mübadele hacminin yoğunluğu, kredi kurumlarının gelişimini destekledi. Bu sayede Bursalı bireysel tüketiciler, Kayseri’ye kıyasla daha düşük faiz oranlarıyla krediye ulaştılar.⁴⁶ Öte yanda Gerber’in Bursa ve Kayseri üzerine yaptığı karşılaştırmalı analiz, Kayseri’nin aksine aynı dönemin Bursa’sında profesyonel bir tefeciler grubunun varlığından bahseder. Ancak, bu yorum her durumda kesin olarak kabul edilmemelidir.⁴⁷ Bursa para vakıflarına yönelik daha geniş bir zaman aralığındaki kredi eğilimlerini inceleyen başka bir çalışma, 18. yüzyılda Bursa’da yaşayan bireylerin yaklaşık %10’nun para vakıflarından bireysel kredi kullandığını ortaya koydu.⁴⁸ 1767 yılında kentte %10-13 faiz oranıyla 154 vakıftan, daha çok tüketime yönelik bireysel nitelikte piyasaya arz edilen krediye, 1662 kişi başvurmuştu.⁴⁹ Her ne kadar işlem başına 70 kuruş gibi görece düşük bir meblağ söz konusu olsa da, bu veriler, bireysel kredi kullanımının yüzyılın ikinci yarısında artış gösterdiğine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir.

3. Veri Seti, Kaynaklar ve Metodoloji

Bugün daha iyi anlaşıyor ki *malikâne*, *esham* ve *kâime* gibi iç borçlanma araçları, erken modern çağdan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı merkezi yönetimi için kredi araçları işlevi gördü. Aynı dönemde sarraflar gerek Osmanlı Devleti’nin gerek toplumsal ve ekonomik sistemin finansmanında kreditor olarak etkinliklerini arttırdılar. Öte yandan Osmanlı toplumsal hayatında bireysel kredi taleplerine olan kaynak, her ne kadar kuruluş amaçları doğrudan finansal sisteme fon akışı sağlamak olmasa da vakıflardan geldi. Hiç şüphesiz Osmanlı vakıfları korporasyona benzer uzun ömürlü, süreklilik arz eden kurumsal kimlikleri ve iktisadi nitelikleri açısından, Osmanlı gündelik yaşamında bireysel kredi arz ve taleplerinin en sağlıklı izlenebildiği kurumsal yapıları. Vakıf kredi kayıtlarının sağladığı veriler, büyük ölçüde Osmanlı’nın çağdaşı olan Avrupa devletlerinde noter ve tereke kayıtlarının yerel karşılığı hüviyetindedir.⁵⁰ Bu açıdan araştırmamızda Avrupa’nın genelinde 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında modern bankacılık kurumları dışında gelişen bireysel kredi talebi ve kullanımındaki artış ve canlanmanın Osmanlı ölçeğinde test edilmesi için Evkaf Müfettişliği’nce düzenlenen, İstanbul’daki vakıf borçlanma kayıtları incelendi.

Veri setimiz, 1790 ile 1840 yılları arasında İstanbul’daki Evkaf Müfettişliği Mahkeme kayıtlarından çıkarılan 1060 adet kredi sözleşmesine dayanmaktadır. Evkaf Müfettişliği Mahkemesi, Osmanlı Devleti’nde vakıf davalarına bakan özel bir ihtisas mahkemesidir. Vakıf çalışmalarında nadiren kullanıldığı gözlemlenen Evkaf Müfettişliği kayıtları, 1483-1923 (H.888-1342) tarih aralığını kapsayan 801 adet defterden meydana gelir. Evkaf Müfettişliği Mahkemesinden çıkan kayıtlar, şekil ve esas bakımından şer’iyye sicilleri kayıtlarına

⁴⁶Gerber, *a.g.e.*, s.147.

⁴⁷Gerber, *a.g.e.*, s. 140-141, 144 ve 146. Rafeg’in Suriye’deki kredi kayıtları üzerine yürüttüğü çalışmasında da benzer iddialar yer alır. Abdul-Karim Rafeg, “Making a Living or Making a Fortune in Ottoman Syria”, *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, I.B. Tauris London-New York 2002, s. 115. Araştırmacıların kentte ölen kişilerin tereke kayıtlarına dayandırdıkları profesyonel tefeciler yorumuna katılmak mümkün değildir. Zira Osmanlı hukuku yetimlerin hakkını korumak adına mahkeme tarafından bir vasi kanalıyla ölen kişinin servetini mahkeme aracılığıyla genellikle yüzde %15’e sabitlenen bir faiz oranıyla muamele-i şer’iyye yöntemiyle taliplerine arz ediyordu. Bu sayede yetimler kendi mallarını yönetme erkine erişinceye kadar geçimlik bir kazanç sağlıyordu. Nitekim bu nitelikte vasiler tarafından yönetilen terekeler ilerleyen yüzyıllarda Eytam Sandıklarına dönüşecekti. Ölen kişilerin mal varlığının mahkeme kararıyla arz edilmesi sistemine dayanan tereke borçlanmaları, aynı dönemde Avrupa’nın tüm kentlerinde meslekleri profesyonel kredi sağlayıcı olan tefeci ve rehincilerle büyük farklılık gösterir. Dolayısıyla Gerber’in Bursa’da yoğun bir profesyonel tefeci grubu olduğu yorumuna katılmak mümkün değildir ve bu tür değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

⁴⁸Murat Çizakça, “The Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823”, *JESHO*, 38/3 (1995), s. 336.

⁴⁹Çizakça, “a.g.m.”, s. 335. (Tablo-7)

⁵⁰Örneğin Hoffman vd., noter kayıtlarına dayanan kıymetli analizlerinde modern bankacılık kurumları dışında gerçekleşen faizli kredi işlemlerinde 1000 livrelik bir borcun nasıl gizlenerek %10 faizle geri ödendiğini bir örnekle anlatır: Bu örnekte Martin, de Pont’a 5 eşit taksitle geri ödemek üzere %10 faizle 1000 livre borç para verir. Noter bu işlemi de Pont’un 5 taksitle ödemek üzere 1.320 livre borç almış gösterir. Yani noter geri ödeme sözleşmesinin içerisine faiz oranını da ilave ederek taksitler halinde yeni bir ödeme planı çıkarıyor. Böylece resmi kayıtlara faiz yansımaz. Bu yöntem Osmanlı kredi işlemlerinde kullanılan ve geçerli olan “muamele-i şer’iyye” uygulamasına karşılık gelir. Philip T. Hoffman vd., *Priceless Markets*, s. 15-16.

oldukça benzerdir. Müfettişlik kayıtları, genel olarak vakıfların gayrimenkul davaları, yolsuzluk ve rüşvet soruşturmaları, mütevellî atama ve azil işlemleri, gayrimenkul satışları, vakıf gayrimenkullerinin icareteyn ve mukataa usulleriyle kiralanması, mahlulat sonrası müzayede ile yeniden kiraya verilmesi, tamirat ve inşaa işlemleri, tereke kayıtları, vakıf evlatlarının atanması ve görevden alınması ile vakıf muhasebelerin denetimi gibi çok geniş bir yelpazede önemli veriler sunmaktadır.

Bu defterler genel olarak vakıfların bağlı olduğu nezaret sistemi esas alınarak tanzim edilmişlerdir. Örneğin 325, 327, 345, 353, 358 numaralı defterler bütünüyle darüssaade ağasının nezaretindeki Haremeyn vakıflarının kayıtlarını içerirken; 311, 326, 331, 346, 364, 400 numaralı defterler şeyhülislamın nezaretinde olan vakıfları; 296, 310, 333, 339, 349, 356, 372, 388, 397 ve 410 numaralı defterler ise sadrazam tarafından denetlenen vakıfların kayıtlarını ihtiva eder.

Çalışmada, 19. yüzyılın arifesinde, Avrupa'nın birçok şehrinde modern bankacılık kurumları dışında gelişen bireysel kredi kullanımındaki belirgin artış ve canlılığın Osmanlıdaki eş zamanlı izini sürmek için 1770 yılından itibaren Evkaf Müfettişliği kayıtları tarandı. Araştırmada, kredi kayıtlarının toplam hüccetlerin en az %10'unu oluşturması, Osmanlı toplumunda kredi talebinin arttığına dair bir gösterge olarak kabul edilmiştir. Ancak 1790'lı yılların ortasına kadar idane hücceti olarak düzenlenen defterlerdeki kredi kayıtlarının toplam hüccetlerin %10'una ulaşmadığı tespit edildi. Buna karşın, yüzyılın son yıllarından itibaren kredi kayıtlarında belirgin bir artış gözlemlenmiş ve bu eğilim artarak 1840'lı senelere kadar sürmüştür. İncelemede hem kesitsel hem de zaman serisi analizine imkân tanıyan bir örneklem stratejisi benimsenmiştir. İlk aşamada, beşer senelik aralıklarla dokuz referans yılı tespit edildi ve bu yıllara tekabül eden defterdeki tüm kredi işlemleri incelendi. İkinci aşamada ise, yıl kesitlerindeki sapmalar ve vakıfların bağlı bulunduğu nazırlıklar (Darüssaade ağası, şeyhülislam, sadrazam) dikkate alınarak 21 defterin kayıtları çalışmaya dahil edilmiştir.

İstanbul halkı özelinde barındırdığı muazzam kredi kayıtları, bu defterleri başlı başına özel kılar. Defterlerde yer alan kredi işlemleri, borç verme anlamına gelen *idâne* hüccetleriyle düzenlenmiştir. Evkaf Müfettişliği onaylı standart bir kredi sözleşmesinde, kredi alan ve veren tarafların isimleri, ikamet yerleri, meslekleri, krediye konu paranın miktarı, vade süresi, faiz oranı, geri ödeme tarihi, muameleye konu araç ve teminat gösterilen menkul ve gayrimenkuller ile gerektiğinde kefillerin bilgileri kaydedilirdi. Bu açıdan Evkaf Müfettişliği tarafından onaylanan kredi sözleşmeleri, içerik açısından günümüz modern bankalarının müşterilerine sunduğu genel kredi sözleşmeleriyle önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

İncelenen kredi kayıtları, Osmanlı coğrafyasının diğer kentleriyle mukayese edildiğinde hacimsel açıdan en yüksek verileri sunmaktadır. Bu durumun temel muharriki; Köprülü, Sokollu, Merzifonlu, Rüstem Paşa, Şeyhülislam Ebussuud Efendi gibi siyasi, dini figürlerin yanı sıra Mihrimah Sultan, İsmihan Kaya Sultan, Şah Sultan, Mihrîşah Valide Sultan gibi hanedan mensuplarına ait büyük vakıfların, iktisadi birer aktör olarak kredi piyasasına eklemlenmesidir. Dolayısıyla burada sıradan insanlardan ziyade bu nitelikteki büyük vakıflara kredi sağlayan, başta diğer büyük vakıflar olmak üzere sarraf, müderris, şeyhülislam, mütevellî gibi bürokratik-ilmi tabaka ile yüksek likiditeye sahip terekelerden zengin bir zümrenin kredi faaliyetlerini gözlemlemekteyiz. Vakıflar, sarraflar ve eytam terekelerinin yanında, kesinlikle faizci (ribahor), tefeci veya banker olmayan bir grup esnaf, ulema, mahalle sakini gibi sıradan insanlar finansal piyasanın aracılarıydı. Diğer taraftan, Şeyhülislamlık kurumu, tüm kredi piyasasının sağlıklı çalışmasını sağlayan kanuni düzenlemeleri belirleyerek adli ve idari süreçlerin denetimi ile taraflar arasındaki asimetrik bilgi akışının minimize edilmesinde merkezi bir regülasyon görevi üstlenmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen Evkaf Müfettişliği tescilli 1060 adet kredi sözleşmesinin analizi, uygulamaya esas yöntemin *muamele-i şer'iyye* olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İpotek karşılığı çifte satış yöntemi nadiren uygulanmıştır. Mahkeme tescilli 1.000 kuruşluk %15 faiz oranına sahip standart bir kredi sözleşmesi şu şekilde gerçekleştirilmekteydi: Kredi işleminin tarafları, Evkaf Müfettişinin veya onun vekilinin

huzurunda, yeri ve zamanı önceden belirlenen bir evde toplanırdı. Kredi talep eden vakıf veya şahıs (A); sarraf, vakıf, şahıs veya vasinin kontrolündeki yetim malından (B) 1.000 kuruşluk bir meblağı ikrazen (ödünç olarak) talep ederdi. A tarafı B'den 1.000 kuruş parayı ikraz ve kabul ettikten sonra yine B'ye ait bir malı, "semeni" veya "murabahası" 1 yıl sonra ödenmek üzere (elbette daha kısa vadeli borçlanmalar görülmekle birlikte bu süre umumiyetle 1 yıllıktı ve 3 yıla kadar çıkabilmekteydi) borca konu anaparanın %15'i oranında bir bedel üzerinden müeccel (ertelenmiş) ve mev'ûd (vadeli) olarak satın alırdı.

Müslümanlar arasında gerçekleştirilen kredi sözleşmelerinde, işlemde kullanılan araçlar genellikle dini kitaplar veya fetva kitaplarıydı. Bu kitaplar arasında "*Fetavâ-yı-Ankaravî, Behcetü'l-Fetavâ, Feyzullah Efendi Fetavâsı, Çatalcalı Ali Efendi Fetvası, Mushaf, Guduri Şerhi, Dürer-Gurer, Fetavâ-yı Numaniye, Tefsîr-i Kadı Beyzâvî*" gibi eserler yer almaktaydı. Taraflardan birinin gayrimüslim veya sarraf olduğu durumlarda muamele-i şer'iyyeye konu en yaygın araç, hilali koyun saatiydi. Bunu sırasıyla samur kürk ve marpuç şal ile elmas, yakut veya zümrüt taşlı yüzük ya da altın bilezik gibi değerli ziynet eşyaları takip ederdi.

İşleme konu olan araçların sayısı, genellikle vade süresini belirlerdi. Örneğin, bir hilali koyun saati veya bir cilt Behcetü'l-Fetavâ kitabı 1 yıllık vade süresini belirtirken iki hilali saat ya da iki fetva kitabı, umumiyetle 2 senelik vade anlamına gelirdi. Bu şekilde tescil edilen işlemin sonunda, kredi talep eden kişi veya vakıf kurumu (A), 1 yıl sonra 1.150 kuruş olarak geri ödemek üzere B'den 1.000 kuruş borç para almış olurdu.

Bu tür sözleşmelerde krediler açıkça basit faizle sunulmaktaydı. Bileşik faiz uygulandığına dair bir sözleşme örneği tespit edilemedi. Vade sonunda ödenemeyen kredilere ilişkin olarak, tahakkuk eden yıllık faiz tutarı borçludan tahsil edilir ve borca konu anaparaya genellikle ilk sözleşmedeki faiz oranı üzerinden yeniden faiz (devr-i şer'i) uygulanırdı.

Toplumsal her kesiminden bireyleri kredi işleminin tarafı olarak görmek mümkündü. Hiç şüphesiz, vakıflar finansal sisteme doğrudan ya da dolaylı olarak fon akışı sağlayan en önemli kurumsal yapılar olarak ön plana çıkmaktaydı. Bununla birlikte vakıflar aynı kredi sözleşmesinde hem kredi alan ve hem kredi veren kurumlar olarak dikkat çekmekteydi.⁵¹ Bilinenin aksine, sarraflar yalnız likidite sağlayan varlıklı tüccarlar olarak değil, aynı zamanda birçok kredi sözleşmesinde vakıflardan veya şahıslardan kredi temin eden borçlu kimlikleriyle de öne çıkmaktaydı.⁵²

Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce devletin belirlediği yasal faiz hadleri (*hadd-i şer'i*) içerisinde Osmanlı İstanbul'unda Müslim-gayrimüslim, kadın-erkek, kentli-reaya fark etmeksizin toplumun her kesiminden memur, esnaf, din adamı, çiftçi, sanatkâr, tüccar ve sarraf vasıflı bireyler faizle kredi almakta ve vermekte sakınca görmemektedir.

Mahkemede imzalanan senetler, borç verenler için yazılı bir teminat teşkil ediyordu. Elbette borçlular fon bulabilmek için başka gayri resmi yollar bulabilirlerdi, nitekim bulmuşlardı da, ancak görünüme göre, özellikle kurumsal kimliklerinin gerekliliği olarak vakıflar ve sarraflar, elden borç almak yerine mahkeme tarafından onaylanan bir senet imzalamayı tercih etmişti. Muhtemelen her iki taraf da mahkemede imzalanan borç sözleşmesinin bir kopyasına sahipti ve bu belge, olası ihtilaflarda taraflara hukuki bir güvence sağlıyordu.

⁵¹364 numaralı deftere göre 1824-1826 tarihleri arasında İstanbul'da 117 kredi işlemi gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında 107 kredinin sermaye arzını vakıflar sağlamıştır. Toplam kredinin 66'sı bireysel, 51'i ise vakıflar tarafından kullanılan kurumsal kredi niteliğindedir. Aynı mütevellî tarafından yönetilen Köprülü Mehmet Paşa Vakfı ile Fazıl Ahmet Paşa Vakıfları en fazla kredi talebinde bulunan vakıflar olmuştur. Bu defterde Köprülü Vakıfları, 10 farklı borçlanma işlemiyle 133.000 kuruş tutarında kredi kullanmıştır. Evkaf Müfettişliği: 364.

⁵²Örneğin 27 Nisan 1816 tarihli bir kredi işleminde Valide Hanı sarraflarından Sarraf Kırkor v. Simyon, %9,2 faiz oranıyla Manastır Kadısı Hacı Mehmet Emin Efendi Vakfı'ndan 1 yıllık vade ile 10.000 kuruş borç almıştı. 28 Şubat 1821 tarihli diğer bir kredi işleminde yine Valide Hanı sarraflarından Sarraf Mardoros v. Bağdasar, Şerife ve Rukiye Hanım Vakfından yıllık %10 faiz oranıyla 3 yıl vade ile 10.000 kuruş kredi kullandı. Borç, 3 yıl sonra tam vade sonunda 21 Mart 1824'te ödendi. 22 Temmuz 1822 tarihli diğer bir borçlanma senedinde Valide Hanı sarraflarından Sarraf Anton v. Karabet, Nişancı Cedit Mehmet Paşa Vakfı'ndan 1 yıl vadeli %12 faiz oranıyla 15.000 kuruş kredi kullanmıştı. Ancak Sarraf Anton, borcunu vade sonunda ödeyememiş, anaparaya aynı oranda faiz uygulanmış ve borç 4 yıl sonra 28 Ekim 1826'da kapatılabiliştir. Sırasıyla, Evkaf Müfettişliği: 322/127; 350/8; 350/71.

Bilindiği üzere 18. yüzyılın sonlarından Tanzimat'a kadar süren dönemde Osmanlı maliyesi büyük çaplı yeniden düzenleme (reorganizasyon) sürecindedir ve bu süreçte mali yapıda yeni kurumların ortaya çıkmasıyla Osmanlı ekonomisi artan düzeyde nakdileşmiş, maliyedeki nakit maaş sistemi giderek genişlemiş ve yaygınlaşmıştır.⁵³ Paranın mübadelesindeki artışa eşlik eden küresel ekonomik gelişmeler, 18. yüzyılın sonlarından itibaren, İstanbul'da kredi talebinin ve arzının hızlı bir şekilde ivme kazanmasını beraberinde getirmiştir. Defterlerdeki kredi kayıtları, 18. yüzyılın büyük bir bölümünde hiçbir zaman %5'i geçmezken, yüzyılın sonlarında %10'a, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ise %30 seviyelerine ulaşır.⁵⁴ 1830'lu yıllarda İstanbul'daki kredi talebi ve kullanımı had safhaya ulaşmıştır. Osmanlı merkezi bürokrasisi, artan kredi talebi ve arzı karşısında ilk defa sadece kredi kayıtlarına mahsus idâne (borç) defterleri tutmaya başlamıştır.⁵⁵

Avrupa'da bankacılık kurumları dışında gerçekleşen bireysel kredi kullanımında yaşanan patlama, Osmanlı'da yaklaşık 30-40 yıllık bir gecikmeyle, 1830'lu yıllardan itibaren görülmeye başlar. Şeyhülislamlık kurumunun güvencesinde, Evkaf Müfettişliği Mahkemelerince rahatlıkla tescil edilen faizli kredi işlemleri sarraflar, vakıflar, tüccar, esnaf ve Ortodoks patrikhanesi gibi kuruluşlar ile yeni bir grup yatırımcı ve tüketiciciyi de kredi piyasasının bir parçası haline getirerek bu piyasanın gelişmesini sağlamıştır. Bu sayede 19. yüzyılın başlarından itibaren para mübadelesinin hacmi ve mahkeme onaylı kredi sözleşmelerinin sayısı çarpıcı bir biçimde arttı. Osmanlı memurlarının artan oranda maaşlı bürokratlara dönüşmesi ve para mübadelesinin artması bu yapıları Tanzimat'ın arifesinde İstanbul'da gerçekleştirilen borçlanmaların bir parçası yaparak kredili işlemleri hızla yükseltmiştir.

Tablo 1

İstanbul Kredi Piyasasına Genel Bakış, 1790-1840

Tarih	Defter	Kredili İşlem Sayısı ve Oranı	Hacim/ Kuruş	Kredi Ortalaması	Ortalama Getirisi/Kuruş	Faiz Oranı (%)
1801-1802	280	82-%17	201.383	2.456	250	10,2
1810-1812	311	75-%12,5	163.455	2.209	292	13,1
1813-1818	332	184-%17,3	584.285	3.176	513	11
1821-1822	350	63-%17	261.582	4.152	651,5	12,8
1823-1826	364	117-%20	390.356	3.394	580	13,3
1824-1827	372	94-%14	146.013	1.553	258,7	15,0
1832-1833	404	98-%13	268.858	2.733	640,7	13,4
1790-1840 ⁵⁶		1060 Kredili İşlem	4.162.944,5	3.927,3	655,1	12,9

⁵³Cezar, a.g.e., s. 68, 206, 235, vd.

⁵⁴Örneğin Şeyhülislam nezaretindeki vakıfların 1801-1802 yılları arasındaki hüccetlerini ihtiva eden 280 numaralı defter içerisindeki 483 hüccetin %17'sini oluşturan 82 hüccet, faiz oranı ve vade süresi belirli olan borçlanma kayıtlarını ihtiva eder. 1810-1812 yıllarını kapsayan 311 numaralı defterde bu oran %12,5; 1813-1818 yıllarını kapsayan 322 numaralı defterde %17,3; 1820-1822 arasını kapsayan 350 numaralı defterde %17 ve 1824-1826 tarih aralığını kapsayan 364 numaralı defterde %20, 1834'te %31'dir. Evkaf Müfettişliği: 280, 311, 332, 350, 364, 422.

⁵⁵Bütünyle idâne kayıtlarına tahsis edilen defterlere geçilmeden önce son karma hüccetlerin kayıtlarını ihtiva eden defter 422 numaralı defterdir. 1834-36 tarih aralığında düzenlenen ve 733 hücceti ihtiva eden 422 numaralı defterdeki kredi kayıtlarının oranı %31,65'tir (322 adet). Evkaf Müfettişliğinde kredili işlemi tanımlayan bütünyle "idâne" kayıtlarına tahsis kılınan ilk defter 1836-1837 (14. C. 1252-C. 1253) tarih aralığındaki kredi kayıtlarını ihtiva eden 426 numaralı defterdir. Bu defterde 1 yıl içerisinde kullanılan 397 adet kredi işleminin kaydı vardır. Bu serisinin devamı olan 441 numaralı defterde 1837-1838 yılı (H.1253-1255) arasında İstanbul'da kullanılan 643 adet, 1842 yılının kredi kayıtlarını içeren 464 numaralı defterde ise 338 adet kredi sözleşmesinin kayıtları bulunmaktadır. Bütünyle idâne kayıtlarına tahsis edilen defterden bazıları ve içerdikleri kredi tarih aralığı şu şekildedir: Evkaf Müfettişliği: 451 (H. 1255-1257; 459 (H. 1256-1258), 464 (H. 1258), 471 (H. 1258-1259), 487 (1259-1261), 495 (H.1262), 502 (H. 1262-1263), 506 (1263-1264). Bu nitelikteki defterlerin ser levhasında standart olarak şu ifadeler yer almaktadır: "Mevâli-i 'izâmdan fazîletlü Mir Mehmed Emin Asıf Efendi hazretlerinin zamân-ı teftişlerinde idâneye mahsus sicill-i mahfûzadır. 7 L. 1253 ilâ gayet-i C. 1255", Evkaf Müfettişliği: 441; 426.

⁵⁶Kredi kayıtlarının derlendiği diğer defterler sırasıyla, Evkaf Müfettişliği, 237, 246, 255, 296, 283, 285, 301, 313, 322, 326, 339, 353, 372, 381, 404, 451.

İktisatçılar ve para vakıfları üzerine çalışanlar, uzun bir süreden beri Osmanlı kentlerindeki kredi piyasasında borç- alacak ilişkilerinin büyük çoğunluğunun küçük ölçekli olduğunu ve kredi arzı yaratan vakıfların sadece para vakıflarına has bir uygulama olduğunu düşündüler. Ancak, bu çalışmanın bulguları, özellikle büyük ölçekli kredi arzının ve talebinin karşılanmasında para vakıflarının oldukça yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan büyük merkezi vakıflar, bireysel yatırımcılar, tereke sahipleri, vasilerin kontrolündeki eytam paraları ve sarraflar tarafından sağlanan kredi miktarlarının hiç de düşük ölçekli olmadığı anlaşıyor. Kredi piyasasının genişlemesinde ve ihtiyaç duyulan sermayenin tedarikinde merkezi vakıflar olarak adlandırdığımız büyük vakıflar ile sarrafların öncülüğünü yaptığı bireysel yatırımcılar etkin rol oynadılar. Bu kurumsal yapılar, pek çok kredi örneğinde, tek seferde İstanbul’un en popüler ve merkezi semtlerinde, alt-orta gelir sınıfından ailelerin oturduğu, iki katlı ve üç-dört farklı yaşam alanına sahip, yirmiye yakın ev satın alınabilecek büyüklükte kredi sağladılar.

Osmanlı vakıflarının bankalar gibi çok farklı tasarruf sahiplerinin birikiminden ortak bir mevduat fonu oluşturamaması ya da kaynaklarını bir araya getirerek merkezi bir fon sistemi kuramaması, iddia edilen aksine, bu kurumların kredi aracıları olarak işlev görmesini engellememiştir.⁵⁷ Yakın zamanda yapılan bir araştırmanın bulguları, 16. yüzyılın sonlarında Bosna vakıflarının ortak fonlar oluşturarak Venedik Cumhuriyeti ile yapılan uzun mesafeli ticarete büyük miktarda sermaye sağladığını ortaya çıkardı.⁵⁸ Benzer şekilde, İstanbul’da aynı mütevellî tarafından yönetilen bazı esnaf, avarız, nakit ve mülhakat vakıfları aynı amaç ve hedeflere yönelik ortak bir fon sistemi oluşturabilmekteydi. Esnaf örgütlerinin dayanışmasıyla yaratılan bu fonlar, imalat sektörünü ve ticareti destekliyordu. Diğer taraftan vakıf kurumları zamanın ruhuna göre hareket edebilme kabiliyetiyle, gerektiğinde borçlanma tahvili çıkarmak gibi cesur ve etkin çözümler buldu.⁵⁹ Öte yandan bireysel tasarruflar sonucunda vakıf sermayesi olarak biriktirilen anapara ile bütçe fazlalarının faizle işletilmesi yoluyla elde edilen “ekonomik faizin” tamamı, karmaşık araçlar ve kesintiler gibi operasyonel kısıtlamalarla karşılaşmadığından kar olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰

Tablo 2

Kreditörler, 1790-1840

Kredi Veren	İşlem	Hacim (Kuruş)	Ortalama Kredi Miktarı (Kuruş)	Faiz Oranı
Vakıf	804	1.777.734,0	2.211,1	12,6
Sarrafa	39	949.778,5	24.353,3	14,3
Şahıs	108	836.907,0	7.749,1	12,6
Eytam-Tereke	109	598.525,0	5.491,1	14,7
Toplam/Ortalama	1060	4.162.944,5	3.927,3	12,9

4. Kreditörler

Elimizdeki veriler, mevduat ve tasarruf bankalarının henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde, Osmanlıda çok çeşitli kredi kanallarının bulunduğunu göstermektedir. Bankaların kuruluşundan önce, Osmanlı İstanbul’unda en önemli kurumsal kredi mercii vakıflardı. Vakıf kurumları özellikle kent sakinlerine (kırsal kesimde bu dinamikler daha farklıydı) para biriktirme ve borç verme imkânı sunuyordu. İstanbul’un farklı

⁵⁷Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 2011, s. 160-161.

⁵⁸Tommaso Stefani, “Cash Waqfs and Commercial Capital: Evidence from Ottoman-Venetian Trade (16th Century)”, *JESHO*, 67/5-6 (Aug. 2024), s. 497-527.

⁵⁹Pantık, “Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi” s. 11-36.

⁶⁰Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2000, s. 47.

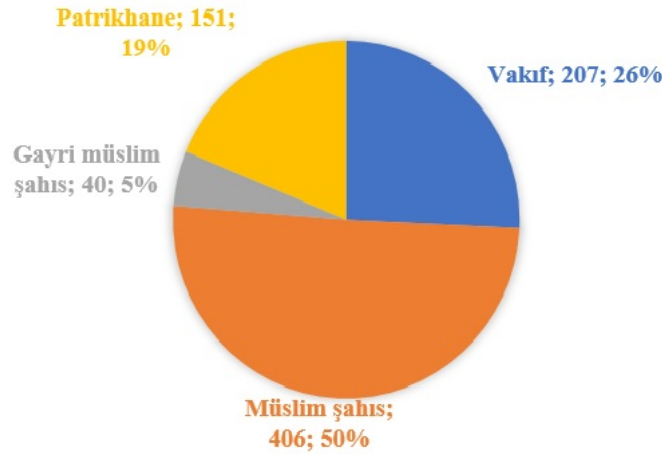
mahallelerinde insanlar ihtiyaçlarına, beklentilerine ve yeteneklerine göre uyarlanmış farklı türde kredi sözleşmeleri kullandılar.

Vakıf kurumları, yüzyıllardır edindikleri bilgi birikimi, kurumsal kimlikleri ve profesyonel kayıt ve muhasebe sistemleri sayesinde en güvenilir ve en erişilebilir kredi araçlarıydı. Bu çalışmada incelenen 1060 kredi işleminin %76'sı vakıflarca finanse edilmişti. Doğrudan para vakfı olarak kurulan çok sayıda vakıf, bütçe fazlalarını işletmek amacıyla kurumsal düzeyde kreditor rolü üstlenmişlerdi. Bununla birlikte, literatürdeki yaygın kanının aksine, kredi salt para vakıflarına özgü bir uygulama değildi. Sultan, paşa, vüzerâ, şeyhülislam, kazasker, kadı, müderris, sadrazam ve kaptanıderya gibi devletin üst düzey yöneticileri tarafından kurulan pek çok merkezi vakıf da bu sistemin aktif bir parçasıydı.⁶¹ Sıradan girişimcilerin kurduğu pek çok vakfın yanı sıra, yer yer ortak fon yönetme kapasitesine sahip çeşitli esnaf örgütlenmeleri ve avarız vakıfları da kreditor olarak kredi faaliyetlerinin içerisinde yer almıştır.⁶²

Bursa, Selanik ve Üsküdar'da kurulan para vakıflarının muhasebeleri üzerine yapılan çeşitli çalışmalar, 18. yüzyılın ikinci yarısında para vakıflarından kullanılan kredi miktarının 100 kuruşu pek aşmadığını ortaya çıkardı.⁶³ Oysa bu çalışma kapsamında incelenen 1060 kredi sözleşmesinde kişi başına düşen kredi miktarı 3.927,3 kuruştur. Aradaki fark son derece dikkat çekici ve muazzam derecede yüksektir. Bu farkın bir nedeni, 19. yüzyılın başlarında hızla artan fiyat hareketlerinin ve enflasyonist baskıların beraberinde getirdiği parasal değişimlerdi. Sahada daha görünür somut neden ise merkezi nezaretler çatısında birleştirilen büyük vakıfların topluma daha yüksek meblağlarda kredi sunma kapasitesiydi.

Grafik 1

Vakıf Kredi Dağılımı 804

⁶¹Hiçbiri de nakit vakfı olarak kurulmayan yer yer kendileri de kredi kullanmak zorunda kalan bu nitelikteki vakıflar arasında Mihrişah Valide Sultan, Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa, Sadrazam İbrahim Paşa, Kaptanıderya Sinan Paşa, Altıpoğaçazade Ahmet Paşa, Manisalı Mehmet Paşa, Hacı Ahmet Paşa, Şeyhülislam İbrahim Ethem Efendi, Şeyhülislam Muid Ahmet Efendi, Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi, Kazasker Hacı Ömer Efendi, Kazasker Abdurrahman Efendi, Kudüs Kadısı İmamzade Seyyit Mehmet Esat Efendi, Kadı Hüsametdin Efendi, Kudüs Kadısı Ebubekir Efendi, Müderris Şevki Hasan Efendi, Molla Şemsettin Gürani, Şeyh Ali Efendi, Şeyh Hoca Sinan vakıfları gibi toplumun farklı katmanından çok sayıda vakıf kredi sağlamaktaydı.

⁶²Örneğin İstanbul'daki bazı vakıfların muhasebelerini ihtiva eden 1791 tarihli deftere göre Sultan Bayezid Mahallesindeki Kazancı (Kazgancıyan) Esnafı Vakfı, çeşitli yatırımcılardan topladığı fonlar sayesinde, faizle işletilen 2.816.880 akçe sermayeye sahipti. Benzer şekilde Kuyumcuyan Esnafı Vakfı için Usta Ağop, Bağdatlıoğlu Usta Kabasakal, Taşçıoğlu Ohannes, diğer Ohannes ve İstirati gibi aynı esnaf koluna bağlı girişimcilerin bir araya gelerek oluşturdukları fon sonucunda, 1.738.800 akçe tutarında bir kredi havuzu meydana gelmişti. Aynı tarihte çeşitli yatırımcıların ortak sermayeleri ile kurulan Hallacyan Esnafı Vakfı'nın 1.475.560 akçe, diğer bir Kazancı Esnafı Vakfı'nın 733.140 akçe tutarında kredi limiti bulunmaktaydı. Evkaf Muhasebeciliği, 26-99.

⁶³Bursa için ortalama kredi miktarı 1767 yılında 70 kuruş, 1776'da 77 kuruş, 1785'te 76 kuruştur. Üsküdar para vakıfları için bu oran 1783 yılında 81 kuruş, Selanik para vakıfları (1766) için 105 kuruştur. Sırasıyla, Çizakça, "a.g.m.", s. 335 (Tablo-7); Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/36 (2004), s.87 (Tablo-1); Çizakça, a.g.e., s. 48; Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/29 (2010), s. 12; Veli Aydın, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1 (2014), s. 98.

Vakıf kurumları finanse ettiği 804 kredi sözleşmesiyle yaklaşık 1, 8 milyon kuruş finansman sağlamıştı. Kredilerin %50'si, önemli bir bölümü İstanbul'un tarihi Suriçi bölgesinde ikamet eden Müslüman borçlulara tahsis edilmişti. Toplamda 745.314,5 kuruş kredi kullanan 406 Müslüman birey başına 1.835 kuruş kredi hacmi düşüyordu. Kişi başına düşen kredi hacminin en yüksek olduğu borçlular kümesini Hristiyan bireyler oluşturmaktaydı. Bu gruptaki 40 işlemde kişi başına düşen kredili borç miktarı 4.772 kuruşa yükseliyordu. Sarraf, çorbaçıbaşı, esnaf ve tüccar vasıflı bazı gayrimüslim şahısların kullandıkları yüksek hacimli krediler, kişi başına düşen kredi oranını artırmaktaydı. Bu bağlamda, örneğin Sofçular Hanı sarraflarından Kırkor v. Garabet, 1815 yılında, Serçavuşan-ı Dergah-ı Ali Abdullah Bey Vakfı'ndan yıllık %9,6 faiz oranıyla 50.000 kuruş kredi çekmişti. 1822'de Mihrişah Valide Sultan Vakfı, kendi vakıf toprağına ait Çatalca Kazasındaki aynı isimli köyün Çorbacıları Petro ve Vasili Mitro'ya, %6 faiz oranıyla 3 yıl vadeli 9.628 kuruş kredi vermişti. Aynı yıl, Nişancı Mehmet Paşa Vakfı, Valide Hanı sarraflarından Sarraf Anton v. Garabet'e %12 faizle 15.000 kuruş; 1824'te Zal Mahmut Paşa ile eşi Şah Sultan Vakıfları, Sarraf Mardiros'a %12,7 faiz oranıyla 11.010 kuruş; Şerife ve Rukiye Hatun Para Vakfı, Patrikhaneye bağlı Meryem Ana Kilisesi Para Vakfı için vakfın mütevellisi ve Valide Hanı sarraflarından Sarraf Sekaoğlu Mardiros v. Bağdasar'a senelik %10 faiz oranıyla 3 yıl vadeli 10.000 kuruş kredi sağlamıştı.⁶⁴

Vakıfların sağladığı bireysel kredi miktarları, dönemin İstanbul konut fiyatlarıyla kıyaslandığında çok daha anlamlı hale gelir. Nitekim 19. yüzyılın hemen başlarında, kentin en pahalı evlerinin konumlandığı İstanbul Suriçi bölgesi, Eyüp sahil hattı, Galata, Kasımpaşa, Beyoğlu, Tophane ve Beşiktaş sahil bölgelerinde, orta-üst kategoride tanımlanabilecek bir menzıl, pekâlâ 2.000 ila 2.500 kuruş arasında bir bedelle satın alınabilmekteydi.⁶⁵ Bu evler genellikle 300 ila 500 zira arsa üzerine iki katlı olarak inşa edilmiş olup, ortalama 4-5 oda ile 2 sofadan oluşan yaşam alanlarına sahipti. Ayrıca mutfak, kileri, tuvaleti, abdesthanesi, su kuyusu ve küçük bir bahçesi bulunan bu konutlar, dönemin konut standartlarına göre oldukça iyi bir yaşam alanı sunmaktaydı.⁶⁶ Başkent İstanbul'un dışına çıkıldığında aynı kredinin konut alım gücü 4-5 kat artabiliyordu.⁶⁷

Vakıfların sağladığı kredilerin yetersiz kaldığı durumlarda, sarraf kredileri devreye girmektedir. Mesleklerini İstanbul Suriçi bölgesindeki vakıf hanlarında icra eden Osmanlı'nın kadim ve köklü finansçıları olan sarraflar, vakıf kredi piyasasının önemli aktörlerindendi.⁶⁸ Sarraflar, kreditorler olarak 39 sözleşmeyle vakıflara 950 bin kuruş civarında kredi sağladı. Vakıflardan kullanılan 804 kredi sözleşmesinde işlem başına düşen ortalama kredi miktarı 2.211 kuruş iken, sarraflardan çekilen 39 kredide bu miktar on kat artış

⁶⁴Sırasıyla Evkaf Müfettişliği, 332/89; 353/6; 350/71; 372/8; 350/8.

⁶⁵Bu bağlamda örneğin Suriçinde Hatice Sultan Mahallesinde 1000 zira arsa üzerine inşa edilen içerisinde 4 oda, 2 sofa, 2 mutfak, tuvalet, su kuyusu ve bir miktar bahçesi bulunan iki katlı bir menzıl 1811 yılında 1.350 kuruşa satılmıştı. Aynı tarihte İstinye'ye bağlı Hacı Osman Reis Mahallesinde 6 odalı, iki katlı bir menzıl 1.510 kuruştan alıcı bulmuştu. Yine 1811 yılında Eyüp'te Camii Kebir Mahallesinde İmameci İsmail ve İmameci Seyyit Mehmet İzzet Beşe kardeşler, dahiliye ve hariciye vasıflı toplam 4 oda, 2 sofa, tahtapuş, mutfak, kiler, tuvalet ve avludan oluşan mülk menzillerini Zeynep Hatun Vakfı'na 1.700 kuruştan satmıştı. 1814 yılında Kasımpaşa'da Emine Hatun adlı kişi toplam 3 oda, tuvalet, su kuyusu ve bir miktar da bahçesi bulunan mütevazı iki katlı mülk menzilini Haseki Hacı Mustafa Ağa Vakfı'na 1.500 kuruşa satmıştı. 1815 senesinde Suriçi, İskender Paşa Mahallesinde Ahmet Ağa adı kişi, toplam 4 oda, 2 sofa, 2 tuvalet ve birer mutfak, kiler, abdesthane, su kuyusu ve avlusu bulunan 3 katlı mülk menzili Derviş Ahmet Ağa Vakfı'na 2.000 kuruşa satmıştı. Evkaf Müfettişliği, 311, s.38, s. 45. s. 60 ve Evkaf Müfettişliği, 322, s. 71. s. 84.

⁶⁶19. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da nüfus yoğunluğu en fazla mahalle yerleşimlerinin bulunduğu Suriçi bölgesi ile Eyüp, Galata, Kasımpaşa, Tophane ve Beşiktaş semtlerinde 2 katlı, 3 odalı, mutfak, suyu ve bir miktar bahçesi bulunan alt-orta gelir grubunda bir evi (menzıl) yaklaşık 1.000 kuruşa satın almak mümkündü. Dört odalı, salonu, mutfak ve tuvaletinin yanı sıra bir miktar havlusu ile sokak kapısı bulunan bir ev için 1.500 ila 2.000 kuruş civarında para ödemeniz gerekiyordu. Diğer taraftan üst gelir grubundan sarraf, ebbağhane kethüdası, şeyhülislam, kadi, müderris, paşa, silahşör-i hazret-i şehriyari, dergah-ı ali müteferrikası gibi çeşitli bürokratlar tarafından kullanılan sahilhane, köşk, dahiliye-hariciye vasıflı çok yaşam alanına sahip büyük konut türlerinin fiyat skalası çok geniştir. Bu türden yapılar, yerine göre 5 binden 25.000 kuruşa kadar alınıp satılabiliyordu. Şüphesiz, evin bulunduğu mahalle ve konumu, yapıda kullanılan malzemeler, müstakil suya erişim, yaşam alanlarının çokluğu gibi hususlar konut fiyatlarını belirleyen onlarca etkenlerden birkaçıdır. Kullanılan kredi miktarının satın alma gücünü test etmek için defter içerisindeki menzıl satış kayıtları oldukça yararlı bir gösterge oldu. Bu bağlamda kredinin reel satın alım büyüklüğünü test etmek için yaklaşık 200 menzıl mübayaâ hüccetinden yararlanıldı.

⁶⁷Örneğin, Karagedikli-Tunçer'in 1720-1820 aralığında Edirne'de ev fiyatlarını ekonometrik yöntemlerle inceleyen çalışmalarında, 1800'li yıllarda Edirne'de konut fiyatları 150 ila 250 kuruş aralığındadır. Gürer Karagedikli-Ali Coşkun Tunçer, "House Prices in the Ottoman Empire: Evidence from Eighteenth-Century Edirne", *The Economic History Review*, 71/1 (2021), s. 28

⁶⁸Ramazan Pantık, "Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)", *Belleten*, 88/313 (Aralık 2024), s. 871-877.

göstererek 24.353 kuruşa yükselmekteydi. 19. yüzyılın başlarında mali krizle karşı karşıya kalan pek çok paşa vakfı, sarraflardan tek seferde 90.000 kuruşa varan kredi almak zorunda kalmıştı. Bu nitelikteki yüksek meblağlı krediler, sarraf kredilerinin oransal değerini belirgin şekilde artırmıştı. İncelenen dönemde Köprülü Vakfı, Sokollu Vakfı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, Rüstem Paşa Vakfı, Mihrimah Sultan Vakfı ve Papazzade Mustafa Efendi Vakfı, sarraf kredilerine en sık başvuran vakıflar arasında yer almaktaydı.

Vakıf mütevellilerin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşim içinde olduğu tanındık ve yakın çevreden şahısların sağladığı çeşitli krediler de vakıf kredi piyasasının bir parçasıdır. Vakıflar, sosyal ve ekonomik etkileşim içerisinde oldukları, çoğu zaman tanındık olan, güven duydukları yakın çevreden borç almayı tercih etmekteydi. Vakıfların yöneticisi konumundaki mütevelliler ve vakıf evlatları ile cabi, kâtip, mütevellî kaymakamı, vekilharç gibi birçoğu vakıf kurucusunun kapısından yetişen ve vakıfla organik bağı olan görevliler, yakın akraba ve tanındık çevreler, kredi temini konusunda ilk başvurulacak kişilerdi. Büyük paşa vakıflarının mütevellileri, aynı zamanda çeşitli saray kadrolarında görev yapan ya da kadı, müderris, dersiam, kazasker ve paşa olarak devletin üst bürokrasisinde yer alan, iyi eğitilmiş ve genellikle ilmiye sınıfından meslek sahibi kişilerdi. Bu kişiler, yönettikleri vakıfları adına kredi aldıkları ve kayıtlarda şeyhülislam, kadı, müderris, kazasker, yeniçeri ağası, bostancıbaşı, paşa veya bunların eşi ve kızı gibi vasıflarla tanımlanan kreditorleri yakinen tanıyor olmalıydı. Ayrıca mütevellî, vakfın yönetim merkezinin bulunduğu mahallede ikamet eden ve bu sebeple vakıf yönetimiyle diyalog içerisindeki kişilerden daha kolay kredi sağlayabilmekteydi.

Yakın ve tanındık çevreden sağlanan krediler, tüm kredi türleri içerisinde faiz oranlarının en düşük olduğu kredi türleri arasında yer alıyordu. Bazı durumlarda, bu ilk çevre faiz talep etmeden de borç para sağlayabilmekteydi. Bu şaşırtıcı bir durum değildi; çünkü bankalar gibi resmi finans kuruluşlarının bulunmadığı, ekonominin toplumun sosyal yapısına sıkı sıkıya gömülü olduğu bir ortamda, borçlanma işlemleri taraflar arasındaki güvene, itimada ve karşılıklı müzakerelere dayanmaktaydı. Bu sosyal bağlar, taraflara esneklik ve iş birliği imkânı sunarak büyük çaplı borçlanmalara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırmaktaydı.

İstanbul kredi piyasasında kreditor olarak etkin rol üstlenen bir diğer finansman aracı, ölen kişilere ait terekeye konu menkullerin vasiler kontrolünde faizle işletilmesi idi. Eytam-terake kayıtlarının Evkaf Müfettişliği Mahkemesine taşınması ve böylece vakıf kredi piyasasının bir parçası olmasının arka planında tereke sahibinin, beytülmal vergilerinin vakfa tahsis edildiği bir vakıf mahallesinde veya vakıf külliyesinde ölmesi ya da bir vakıf gayrimenkulünde kiracı olarak ölmesi yatıyordu.⁶⁹ Yetimlere ait paralar, reşit yaşa erişinceye kadar ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla, vasilerin denetiminde faizle işletilmekteydi. Devletin bu ihtiyaç sahibi kişilere uyguladığı pozitif ayrıcalık sayesinde, incelenen dönemde eytam kredilerine uygulanan faiz oranı %15'e sabitlenmişti.⁷⁰ Eytam terekelerinde biriken paralar belirli bedestenlerde, özel kasalarda muhafaza edilmekteydi.⁷¹ Bu merkezi yapı, İstanbul'un farklı semtlerinde birbirinden habersiz durumdaki kreditor ile borçluları bir araya getirmekte ve böylece borç arayışında olan kişilerin krediye erişimini kolaylaştırmaktaydı.

⁶⁹Bu açıdan borç veren kişiyi tanımlarken kayıtlarda sıklıkla, Sultan Adülhamid Han Vakfı'nın Boğaziçi Nahiyesine tabi Mirgünoğlu nam mahalde sahilhaneye mutasarrıf iken vefat eden Enderun-ı Hümayundan muhrec Kahvecibaşı Mehmed Said Ağa, Fatih Sultan Mehmet Vakfı medresesinin bahr-i sefid tarafı dahilindeki menzilde sakin iken ölen Ahiskavi Osman Efendi, Süleymaniye Vakfı'na tabi Samanviran Mahallesinde sakin iken vefat eden Düğmecibaşı Mehmet Ağa, Sultan Bayezid Vakfı camisinin muvakkiti iken vefat eden Mustafa Efendi gibi ifadelerle rastlanılmaktadır.

⁷⁰Nitekim 1851 yılında çıkarılan ilk Eytam Nizamnamesinde yetim mallarına uygulanacak kredi faiz oranı %15 olarak belirlenmiştir. *Düstur*, I. Tertip, I. Cilt, s. 271.

⁷¹Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 215-217.

Tereke kredileri, incelenen tüm kredi bileşenleri içerisinde en yüksek faiz talep edilen kredi aracıydı. Krediye konu meblağ, doğal olarak ölen kişinin ekonomik gücüyle doğru orantılıydı. Bazı terekeler, bir yıl içerisinde 15 farklı kişiye ve 20.000 kuruşa ulaşabilen tutarda kredi temin edebilmekteydi. Ancak, vasilerin kontrolünde yetimin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla arz edilen bu nitelikteki faizli kredi işlemlerini, profesyonel tefecilik olarak tavsif etmek mümkün değildir.

Eytam terekelerine konu kredi kayıtlarında, yeniçeriliğin ilgasını müteakip, 1830'lardan itibaren hızlı bir artış gözlemlenmektedir. Nitekim bu artışa paralel, önce sadece tereke kredi kayıtlarına tahsis edilen müstakil *idâne* (borç) defterleri düzenlenmeye başlanmış, sonra artan kredi potansiyelini değerlendirmek amacıyla, 1851 yılında Eytam Sandıkları adıyla yeni bir kurumsal yapı oluşturulmuş, böylece bu yapı ayrı bir kimlik kazanmıştır.

5. Borçlular

İstanbul vakıf kredi piyasasında, kredi verenler ile borçlular genellikle kısa vadeli krediler üzerinden anlaşmışlardı. Borçluların %80'i, 1 yıllık vadeli kredi kullanmayı tercih etmişti. Maksimum vade 3 yıla sınırlandırılmıştı. İncelenen dönemde 1060 krediden 850'si (%80,1) 1 yıl, 80'i (%7,5) 2 yıl, 115'i (%10,8) 3 yıl vadeli olarak düzenlenmişti. 6 ay veya 1,5 yıl gibi farklı vadelerle yapılan kredi işlemleri oldukça az olup yalnızca %1,4'lük bir paya sahipti. Kredilerin önemli bir bölümü kısa vadeli ihtiyaç kredisi niteliğindedi. Borçluların kullandığı tüm krediler basit faizle arz edilmişti. Borçlunun faizle birlikte tüm anaparayı ödediği durumlarda, defterdeki kredi kaydının üzeri çizilir ve borcun kapatıldığına dair terkin kaydı ile ödeme tarihi eklenirdi. Vade sonunda ödenemeyen kredilerde anapara üzerinden hesaplanan tahakkuk eden faiz tahsil edilir, ardından krediye konu anapara ilk kontrattaki faiz oranı üzerinden yeniden yapılandırılarak yeni bir sözleşme yapılırdı. Bu sayede borçlu, bileşik faiz yükünden korunmuş oluyordu.

Vakıflar, sarraflar, terekeler ya da Evkaf Müfettişliği kayıtlarına giren bireysel şahıslar tarafından sağlanan krediler, daha çok kişisel tüketime, vakıf bütçe açıklarının kapatılmasına ve vakıf eserlerinin tamir harcamalarına yönelik kredilerdi. Bir vakfın harap durumdaki camisini tamir etme, bir esnafın vadesi gelen bir borcunu kapatma, bir şahsın hanesini geçindirmek ve aile masraflarını karşılamak için günlük tüketime yönelik borca girmesinde herhangi bir sakınca görülmezdi.

Bankacılık kurumlarının henüz mevcut olmadığı bir dönemde, bireysel kredi piyasasının Osmanlı'daki aktörleri, çağdaşı Avrupa devletlerindeki rehinciler, tefeciler ve sarraflardan belirgin şekilde farklılık göstermekteydi. Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bireysel kredi piyasasında oldukça etkili olan bu gruplardan kişisel tüketime yönelik alınan borçlar, genellikle hoş görülmezdi. 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin lisanslı 431 tefeci ile 20-26.000 civarındaki Yahudi sarrafı ve rehincileri, genellikle "açgözlülük, cimrilik ve günahkârlıkla" itham edilmekteydi. Bu gruplar, umutsuz durumdaki paraya muhtaç kimseleri yüksek faiz oranlarıyla boğmakla suçlanmakta, bunlardan kişisel tüketime yönelik alınan borçlar eleştirilmekteydi.⁷²

Sanayi öncesi Osmanlı İstanbul'unda, ticari bankacılığın ortaya çıkmasından önce, kent sakinleri dolaşımdaki nakit eksikliğini gidermek ve bireysel ihtiyaçlarını karşılamak için kredi piyasalarına yöneldiler. Kentli hanehalkları dükkân, mağaza gibi gayrimenkul yatırımlarını finanse etmek, vergilerini ödemek ve bireysel günlük diğer ihtiyaçlarını karşılamak için mahallelerindeki vakıflara, komşularına veya semtlerindeki bir vakıf hanını ofis olarak kullanan sarraflara yöneldiler. Bu gruplardan çekilen kredilerle borçlarını ödediler, geçimlerini sağladılar. Potansiyel bir borçlunun krediyi geri ödeyebilme yeteneğinin ölçülmesinde vakıflar, yerel bilinirlik ve meslek dayanışması gibi sosyal ve ekonomik ağlar, kredi

⁷²Hoppit, "a.g.m.", s. 313-16; Harold Pollins, *Economic History of the Jews in England*, Fairleigh Dickinson University Press, Londra 1982, s. 42.

derecelendirme kuruluşu işlevi görüyordu. Bu nitelikteki kurumsal ağlar, borçlu ve kreditorleri bira araya getirirken diğer taraftan kredilerin kullanım yerlerini ve borçlunun geri ödeme kapasitesine dair yerel ön bilgiler temerrüt risklerini bertaraf ediyordu. Diğer taraftan meslek dayanışması, mahalli bilinirlik ve cinsiyet dayanışması gibi unsurlar borçlanmada önemli bileşenlerdi.

İncelenen 1060 kredi sözleşmesinde 564 kişi (%53,2) kişisel borçlanmaya yönelik bireysel kredi kullandı. Bireysel kredilerin %78 gibi önemli bir bölümünde borç alanlar erkeklerdi. Kadınlar da kredi piyasasının aktif bir parçasıydı ve %22 oranında temsil edilmişti. Bu oran, kadınların finansal faaliyetlere katılımını göz önüne aldığımızda hiç de azımsanacak bir rakam değildir. 17. yüzyılın Galata ve İstanbul merkez sicillerinden 10.080 sicil kaydını analiz eden Timur Kuran ve Scott Lustig, bu kayıtların 2.282'sinin ticari davaları içerdiğini ve daha önemlisi Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki tüm davaların %65,5'inin borç meseleleriyle ilgili olduğunu tespit eder.⁷³ Bu veriler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki en yoğun etkileşimlerin kredi piyasası üzerinden gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. İncelediğimiz dönemde Hristiyan hanehalklarının kredi kullanımı %13 civarında kalmıştır. Bu durum, muhtemelen, defterlerin özel yapısı ve cemaat içindeki farklı borçlanma kanallarının varlığı ile alakalıydı.

Aynı iş türüne yönelik meslek, esnaf, cemaat grupları ile aynı sosyal ve ekonomik atmosferlerin bir araya getirdiği mahalli tanidik ve yakın çevreler, borç kullanımında ilk sırada yer almaktaydı. Örneğin, Bursa Kadısı Kevakibizade Mehmed Raşid Efendi bin Feyzullah Efendi, 1815 senesinde Kaptanıderya Sinan Paşa Vakfından %10,2 faiz oranıyla 1 yıl vadeli 1590 kuruş kredi almıştır. Ardından 1816'da Haseki Mustafa Ağa'nın kızı Emine Hatun Vakfı'ndan 1 yıl vadeli 1780 kuruş ve Kazasker Damat Abdurrahman Efendi Vakfından 300 kuruşluk kredi çekti. Kevakibizade lakaplı köklü ve çok sayıda kadı yetiştiren bir aileden gelen Mehmed Raşid Efendi'nin borç kullandığı vakıfların bariz, ortak bir yönü bulunmaktaydı.⁷⁴ Kadı efendiye kredi veren vakıflar, bu esnada her biri kadı olan mütevelliler tarafından yönetiliyordu. Daha da önemlisi, Haseki Mustafa Ağa'nın kızı Emine Hatun Vakfı'nın mütevellisi Selanik Kadısı Süleyman Efendi adlı kişiydi. Bir dönem kendisi de Selanik kadılığı yapan Bursa Kadısı Mehmed Raşid Efendi, aynı bürokratik yollardan geçen meslek arkadaşını yakinen tanıyor olmalıydı. Bu tanidik ağı hem borç bulmada hem de daha düşük faiz oranı elde edilmesinde belirleyici olmuştu.

Irgatpazarı'ndaki İplikçi Hanı'nda mesleğini yapan iplikçi esnafından Şaban Ağa, debbağ esnafının kethüdası Hacı Ahmet Ağa, kahveci esnafından Ahmet Ağa, Kasımpaşa'da Piyale Paşa Mahallesinden imameci Kabasakalzade Hasan Ağa, terzi esnafından Ahmet Ağa, Kantarcılar'da Sarı Timur Mahallesinde kuruyemişçi Hafız Osman Ağa, Alaca Hamam semtinde Çelebioğlu Mahallesinden şekerçi Hacı Mahmut Ağa, Odunkapısı'nda zeytinyağı esnafından Mustafa Ağa, Hallaç Esnafı Vakfı mütevellisi Mustafa Ağa, Yenikapı'da Eynebey Mahallesinde tarakçı esnafından Haçador v. Artin, Yenikapı'da Katip Kasım Mahallesinden pabuççu esnafından Ohannes, Davutpaşa'da Kasap İlyas Mahallesinden kemerci esnafından Ali Efendi gibi tabancacı, hallaç, kahveci, terzi, derici, keresteci, debbağ, yoğurtçu, mumcu, kettani ve tuzcu esnafından onlarca kişi, mahalli avarız ve esnaf vakıfları ile aynı mahallede ve semtte ikamet eden veya benzer meslek gruplarına mensup kişilerden borç almayı tercih etmişti.

Kadın mütevelliler tarafından yönetilen vakıflar, daha farklı bir dayanışmaya örneği sergilemekteydi. Kadınların borç aldığı vakıflar arasında, kadın mütevelliler tarafından yönetilen vakıfların dikkat çekici bir üstünlüğü söz konusuydu. Örneğin, 1820'li yıllarda mütevellisi Şerife Emine Hanım tarafından yönetilen Pertev Paşa Vakfı, Hacı Bayram Kaftani Mahallesinde ikamet eden Ümmügülüm, Sülüklü Çeşme'de Kazgani Sadi

⁷³Timur Kuran-Scott Lustig, "Judicial Biases in Ottoman Istanbul: Islamic Justice and Its Compatibility with Modern Economic Life", *The Journal of Law&Economics*, 55/3 (2013), s. 640-41, 648-49.

⁷⁴Kevakibizade Raşid Mehmed Efendi, müderrislik payesi aldıktan sonra sırasıyla Selanik (1806), Bursa (1807), Mekke (1814), İstanbul (1817) kadılığı yapmış ve 1824'te ölmüştür. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4, s. 1357-58.

Mahallesinde sakin Fatma Hatun, Molla Hüsrev Mahallesinden Züleyha Kadın, Koca Mustafa Paşa Camii Mahallesinden Şerife Züleyha Hatun, Fatih Sultan Mehmet Cami yanında Sinan Ağa Mahallesinden Şerife Fatma Hanım gibi kadınlara borç vermişti. Müteveli Şerife Emine Hanım, 1820-28 tarihleri arasında kendi vakfından kredi kullandırdığı 12 farklı kişinin özellikle kadınlardan olmasına özen göstermiş gibiydi. Pertev Paşa Vakfı ayrıca, kadın mütevellilerce yönetilen iki vakfa daha kredi sağlamıştı. Bunlardan ilki 1825'te Mukabele-i Süvari Kisedarı Hacı Mehmet Efendi Vakfı, diğeri 1827'de Şah Kulu ve Bula Hatun Vakfıydı. Borç kullanan ilk vakıf Fatma Münire Hanım, ikinci vakıf ise Bula Hatun isimli kadın mütevelliler tarafından yönetilmekteydi. Bu bağlamda müteveli Şerife Emine Hanım, sadece kadınlara kredi sağlayarak bir tür bilinçli bir cinsiyet dayanışması örneği sergilemişti.

Kredilerde cinsiyet farkı, rehin ve ipotek araçlarında da gözlemlenmekteydi. Erkek borçlular tarafından kullanılan kredilerde rehin ya da ipotek olarak daha çok gayrimenkul ve gedik hakları karşılık gösterilirken, kadınların aldığı borçlarda rehin araçları daha çok ziynet eşyalarıydı.⁷⁵ Borçlular, maddi ve manevi değeri yüksek bu nitelikteki ziynet eşyalarını, borcun kapatılması durumunda sorunsuz bir şekilde geri alabilecekleri, güven duydukları tanıdık çevrelere teslim etme eğilimindeydi.

İstanbul kredi piyasasının en önemli kurumsal kreditorleri olan vakıflar, aynı zamanda bu piyasanın en büyük ve olağan kurumsal müşterileri arasında yer almaktaydı. Vakıflar, 342 kredi kaydı ile %32 oranında borçlanmaya gitmişti. Evkaf Müfettişliğinde kaydedilen alacak ve borç kayıtları, özellikle hanelerin tam olarak hangi amaçla borç aldıkları konusunda genellikle sessizdir. Bu sessizlik vakıf borç kayıtlarında daha duyulur hale geliyordu. Mütevellilerin önemli bir bölümü kredi talebinde bulunurken paranın nerede kullanılacağını da bildiriyordu. Vakıf eserlerin tamirat, bakım-onarım veya yeniden inşa masrafları, vakıfların en sık borçlanma gerekçeleri arasında yer almıştır. Bu bağlamda vakıfların kullandığı kredilerin büyük bir bölümü cami, mescit, mektep, medrese, han, çeşme, suyolları gibi vakıf yapıların tamirine harcanmıştır.⁷⁶ Tamirat giderlerini ise vakıf bütçe açıklarının kapatılması, vakıf çalışanlarının maaşlarının ödenmesi, vakfın gelir (galle) eksikliği yaşaması veya istidaneye (borç) ihtiyaç duyması gibi diğer gerekçeler takip etmektedir.

Osmanlının farklı coğrafyalarına yayılan, vakıf hayrat eserleri bakımından zengin, çok sayıda personel istihdam eden ve özellikle imaret işleten büyük paşa vakıfları en borçlu vakıflar olarak dikkat çekmekteydi. İncelenen tarih aralığında Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın kurduğu birlikte yönetilen Köprülü Vakıfları, 69 borç kaydı ile en çok işlem hacmine sahip vakıftı. Bunları sırasıyla 35 kredi kaydı ile Sokollu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan Vakıfları, 20 kredi kaydı ile Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, 19 kredi ile İsmihan Kaya Sultan Vakfı, 16 kredi kaydı ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 13 kredi kaydı ile Kaptanıderya Kaymak Mustafa Paşa Vakfı ve 11 borç kaydı ile Yemen Fatih Gazi Sinan Paşa Vakfı takip etmiştir. Devamında Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa-Ayşe Sultan Vakıfları, Bayram Paşa Vakfı, Muhyiddin Fenari Vakfı, Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa Vakfı, Şeyhülislam Ebussud Efendi Vakfı en borçlu vakıflar arasında gelmekteydi.

Dönemin İstanbul mahallelerinde "orta gelir" sınıfında tanımlanabilecek 10 adet konut fiyatına eş değer 10.000 kuruş ve üzeri kredi talebinin karşılanmasında nukud, avarız ve küçük esnaf vakıfları yetersiz

⁷⁵Mesela, 1820'de Pertev Paşa Vakfından 1 yıl vadeli %15 faizle 5.000 kuruş borç alan Ümmügülsüm Hanım, borca karşılık küpesini, 1 çift elmas kuşağını, 1 çift elmas zincirini, 9 elmas iğnesini, 1 elmas tepeliğini, 14 fındık altın, 1 çift altın bilezik, beyaz şal gibi günlük ziynet eşyalarını rehin göstermişti. Diğer bir borçlu olan Sinan Ağa Mahallesinde ikamet eden Şerife Fatma Hanım, 1 yıl vadeli 300 kuruş borca karşılık 1 çift elmas zümrüt süslemeli küpe ve 1 çift elmas iğnesini rehin vermişti. Kadınların pek tabii günlük hayatlarında kullandıkları ve muhtemelen en kıymetli ziynet eşyaları, aldıkları borca karşılık rehin olarak verilmekteydi.

⁷⁶Bu bağlamda örneğin Papazzade Mustafa Efendi Vakfı, 1824'te Murad Kalfa v. Dimitri'den 3 yıl vadeli, %13,5 faizle aldığı 8.980 kuruşu, Şimkeşhane'de bütünüyle yıkılan vakıf camisini yeniden inşa etmek amacıyla almıştı. Aynı yıl Kazasker İzzeti Şeyh Mehmet Efendi Vakfı, Tarlabası'ndaki mektep, mescit ve diğer vakıf eserlerinin tamiri için vakıf evlatlarından ve aynı zamanda vakfın kâtiplik görevini yürüten Eşraftan Hacı Mehmet İzzî Efendi'den 2 yıl vadeli %11 faiz oranıyla 32.729 kuruş borç almıştı. Muhyiddin el Fenari Vakfı, Şeyhülislam Said Ahmed Efendi Vakfı, Manisalı Mehmed Paşa Vakfı'ndan aldığı kredi için vakfın tamir ve termin masraflarını, Köprülü Vakıfları 1839'da 3 yıl vadeli ve %12 faiz oranıyla Kazasker Süleyman Molla kızı Hatice Hatun'dan aldığı 15.000 kuruş borca karşılık İstanbul'daki Vezir Hanı'nın tamir masraflarını gerekçe göstermişti. Matbahı Amire Emine Koca Yusuf Efendi Vakfı, Süheyl Bey Vakfından %10 faiz oranıyla aldığı kredinin harcama yeri olarak Eyüp'te vakfa ait 2 çeşmenin tamir masraflarını gerekçe göstermekteydi. Sırasıyla Evkaf Müfettişliği, 364/1; 364/23; 332/31; 311/1; 283/56.

kalmaktaydı. Bu nitelikte yüksek kredi talebinde bulunan merkezi vakıflar, sarraf ve yakın çevrelerindeki tanıdıklara yönelerek daha farklı kaynak arayışlarına gitmekteydi. Bu tür kredilerde borçlular, yüksek meblağlı kredilere daha düşük faiz oranlarıyla erişim sağlıyordu. Faiz oranı, tarafların karşılıklı pazarlık ve müzakerelerine açıktı. Örneğin, Köprülü Vakıflarının 1801-1839 yılları arasında 69 kredi sözleşmesiyle borç aldığı 656.480 kuruşun aritmetik faiz oranı %11'di. Vakıf mütevellilerinin sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimde bulunduğu yakın ve tanıdık çevrelerden alınan borçlar ile sıkı pazarlıklar sonucunda sarraflardan çekilen krediler, faiz oranını düşürmekteydi.

Köprülü Vakıflarının mütevellisi Müderris Ahmet Asım Bey zamanında ilmiye sınıfından Kadı Ömer Efendi, Kütüphaneci Mehmet Efendi, Müderris Seyyid Mehmet Arif Molla, Müderris Mehmet Ataulлах Efendi, Kazasker Hacı Ömer Efendi, Bursa kadısı Süleyman Efendi gibi çok sayıda kişiden borç alınmıştı. Müderris Ahmet Asım Bey'in günlük hayatta diyalog içerisinde olduğu ilmiye sınıfının bu muteber şahsiyetlerini yakından ve doğrudan tanıması, yönettiği vakıf adına krediye erişimi önemli ölçüde kolaylaştırmış olmalıydı. Köprülü ve Sokollu gibi köklü ve geniş hanelerin etkileşimde olduğu soylu ve zengin kadınlar da bireysel kredi piyasasının taraflarıydı. Şeyhülislam Molla Mehmet Efendi'nin kızı Şerife Adile Hanım, Şeyhülislam Zeynelabidin Efendi'nin kızı Nesibe Hanım, Yeniçeri ağası Mehmet Sait Ağa'nın kızı Şerife Emine Hanım, Pirinççi Sinan Mahallesi'nde sakin Şemsiye Hanım, Bursa kadısı Süleyman Molla kızı Hatice Hanım, Abdi Paşa eşi Hatice Hanım gibi çok sayıda kadın, Köprülü Vakıflarına yüksek miktarda borç veren kişiler arasında yer almıştır. Bu kadınların, vakıf yöneticileriyle aynı sosyal çevrede bulunması, borç ilişkilerinin kolaylaşmasında etkili olmuştur. Şeyhülislam Seyyid Zeynelabidin Mehmet Efendi'nin (ö. 1824) ailesinden alınan düşük faizli krediler özellikle dikkat çekicidir. Köprülü vakıfları, Zeynelabidin Efendi'nin oğlu Mehmet Arif Efendi'den 1817 yılında üç yıl vadeli 55.000, diğer oğlu Mehmet Ataulлах Efendi'den 1822'de 10.000, kızı Şerife Adile Hanım'dan 1821'de 25.000, diğer kızı Şerife Nesibe Hanım'dan 25.000 ve eşinden 50.000 kuruş borç almıştı. Yaklaşık on beş yıl sonra kapatılabilen bu borçlar için vakıf, yıllık %9,6 oranında, piyasa faiz oranlarının oldukça altında faiz ödemişti.

Benzer şekilde Sokollu Vakfı, borç aldığı kişilerden Rumeli kadısı Ali Efendi'nin eşi Fatma Hatun, Edirne Bostancıbaşı Yakup Ağa'nın kızı Afife Hanım, Zal Mahmut Paşa Mahallesi'nde sakin Hoşzeban Hatun, Şerife Hamdune Hanım, Bedros kızı Sultana adlı kişileri yakından tanıyor olmalıydı. Diğer yandan bazı borçlanma kayıtlarda borç alınan kişilerin vakıfla organik bağlarının açıkça ifade edildiği görülmektedir. Örneğin, 1804 yılında Sokollu Mehmet Paşa Vakfı'na 3.000 kuruş kredi sağlayan kişi, vakfın önceki mütevellisi Abdurrahman Bey'in eşi Cihanşah Hatun idi. Aynı şekilde, vakfın mevcut mütevellisi Hacı Halil Bey'in yerine geçecek olan Yusuf Bey, 1810 yılında vakfa 32.500 kuruş kredi sağlamıştı. Yakın çevreden alınan borçların faiz oranları umumiyetle %9 ile %12 arasında değişmekteydi ve bu oranlar, para vakıflarından sağlanan kredilere kıyasla daha düşüktü. Mütevellilerin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşim içerisinde olduğu "tanıdık-bildik" kişilerin karşılıklı müzakereleriyle belirlenen borçlanma kayıtları, taraflara esneklik ve iş birliği sağlamıştı. Tanıdık ve yakın akraba çevresinin karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağları, büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırıyordu.

Vakıfların sağladığı kredilerin olağan bir diğer müşterisi Fener Rum Patrikhanesiydi. Patrikhane kurumu, 1800-1822 tarih aralığına yoğunlaşan 154 kredi işlemiyle, tamamı şeyhülislamın nezaretinde bulunan İstanbul'daki çeşitli vakıflardan toplamda 490.552 kuruş kredi kullanmıştır. "Patrikhâne-i mezkûrun umûr-ı lâzimesi için" kullanılan kredilerde işlem hacmi ortalama 3.248,7 kuruştur. Patrikhanenin çektiği kredilerin daha ilginç öyküsü kredi maliyetinde gizliydi. Bir nevi kurumsal kredi niteliği taşıyan bu 154 borçlanma kaydında patrikhane kurumu, muhtemelen sıkı pazarlıklar sonucunda kredi faiz oranını %8,7'ye kadar düşürülebilmisti.⁷⁷

⁷⁷Patrikhanenin kurumsal borçları, hâlihazırda yürütmekte olduğumuz ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan burada daha fazla incelenmedi.

Osmanlı İstanbul’unun kentli sakinleri, çağdaşı Avrupalılara kıyasla paraya çok daha yüksek faiz oranlarıyla erişmek zorundaydı. 18. yüzyılın ortalarında Avrupa’da dolaşımdaki para, daha fazla üretken yatırımların finansmanında kullanıldı. Ticaret ve ekonomiyi destekleyen dolaşımdaki paranın artışı faiz oranlarının düşmesine yol açmıştır. 1750’lerde İngiltere ve Hollanda’da kısa vadeli hükümet borçlanma faizi %3-4’e, piyasa faizi ise %5 oranına gerilemiştir. Fransa’da 1807’de %5’e sabitlenen piyasa faiz oranı 1914’e kadar sabit kaldı.⁷⁸ 19. yüzyılın başlarında Avrupalı kentli sakinler, genellikle %5’i aşmayan faiz oranlarıyla borç para bulabilmekteydi.⁷⁹ Faiz oranlarının düşmesi tüm ekonomiler için genellikle olumlu bir gelişme olarak değerlendirilir ve paraya erişimi kolaylaştırır. Hume’un da belirttiği gibi “Hiçbir şey faiz oranlarının düşüklüğü kadar bir ulusun gelişen durumunun işareti olamaz”, ve “Şüphesiz faiz, devletin barometresidir ve düşük faiz neredeyse halkın refah durumunun yanılmaz bir göstergesidir.”⁸⁰ Ancak İstanbul’da para kıymetliydi ve kentli borçlular Avrupalı çağdaşları kadar şanslı değildi.

Vakıf mütevellileri, pek çok kredi örneğinde yalnızca kredi sağlayan değil, diğer vakıflardan ve şahıslardan borç alan kimlikleriyle de öne çıkıyordu. Bu realitenin hem idari-hukuki hem de sosyal çeşitli sebepleri vardı. Bununla birlikte, ilk kez Murat Çizakça tarafından dile getirilen ve sonrasında çeşitli araştırmalarda sıklıkla atıf yapılan bir önermeye göre, sözde, para vakıflarından bir sektör olarak en çok borç para alan mütevelliler, vakıflardan düşük faizle aldıkları bu kredileri işletmeler kurma veya ticari hayatı geliştirme yerine, İstanbul’daki sarraflara daha yüksek faizle borç vermişler, böylece ikincil bir sermaye pazarı yaratarak yüksek karlar elde etmişlerdir.⁸¹ Herhangi bir kaynağa dayandırılmayan, doğruluğu tartışmalı olan bu önerme, Timur Kuran ve Şevket Pamuk da dâhil olmak üzere pek çok araştırmacı tarafından kullanılagelmiştir.⁸² Çizakça, para vakıflarının neden bankalara dönüşemediğine dair bir cevap ararken, mütevellileri kendi düşünce dünyasında yarattığı hayali bir suçlama ile adeta hedef haline getirmektedir. Bu hayali suçlamada mütevelliler, yönettikleri vakıflardan düşük faizle aldıkları borç parayı İstanbul sarraflarına yüksek faizle borç vererek ikincil bir sermaye pazarı oluşturmuşlar; böylece bir nevi salt kendi çıkarlarını gözetmiş ve sonuç olarak piyasadaki bu ikili faiz oranı farkını istismar ederek önemli miktarda kazanç sağlamışlardır. Ancak, yazarın değerlendirmeleri ve tezleri tarihsel verilerden yoksun, önemli eksiklikler barındırmaktadır. Her şeyden önce sözde ikincil bir sermaye piyasasının varlığı oldukça sorunlu bir önerme olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek bu çalışmada ve gerek diğer farklı bir çalışmada ortaya konulduğu üzere, İstanbul’un kadim gedikli sarrafları, vakıf kredi piyasasının son derece önemli bir aktörüydü.⁸³ Sarraflar salt vakıflara borç veren kimlikleriyle ön planda değildi ve aynı zamanda vakıflardan kredi de kullanmaktaydı. Bu kredilerdeki faiz oranları, iddia edilen aksine %30 gibi yüksek oranlar değil, piyasa faiz hadleri içerisinde, yani %10-15 aralığındaydı. İkinci olarak, para vakıflarında kurucular tarafından belirlenen sabit faiz oranlarına karşın nominal faiz oranlarının yükselmesiyle vakıfların zarar ettiği ve mütevellilerin bu durumu kendi lehlerine fırsata çevirdiği iddiası sağlıklı bir tartışma zeminine oturmamaktadır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanan fiyat hareketleri karşısında pek çok para vakfı, faiz oranını piyasa fiyatları üzerinden “istirbah” ve “istiğlal” olunmak şartıyla mahkemenin takdirine bırakıyordu.⁸⁴ Diğer taraftan para vakıflarındaki faiz oranları standart, değişmez, pazarlığa konu edilemez de değildi. Kuşkusuz, faiz oranları

⁷⁸Dickson, a.g.e., s. 470-474; *Dark Matter Credit*, s. 77.

⁷⁹De Luca, “a.g.m.”, s. 225, Elise M. Dermineur, “Trust, Norms of Cooperation, and the Rural Credit Market in Eighteenth- Century France, *Journal of Interdisciplinary History*, XLV/4 (2015), s. 491, 495; *Dark Matter Credit*, s. 24, 75 vd.

⁸⁰David Hume, *Essays: Moral, Political and Literary*, ed. T.H. Green and T.H. Grose, Londra 1882, s. 320, 327.

⁸¹Murat Çizakça, “a.g.m.”, s. 348; Çizakça, a.g.e., s. 49-51.

⁸²Timur Kuran, *Long Divergence*, s. 159-160; Pamuk, “The Evolution of Financial Institutions”, s. 18.

⁸³Pantık, “a.g.m.”, s. 871-877.

⁸⁴VGMA, 580:61/34; 580:9/7; 630: 1171/708; 630: 1008/625. Bu nitelikteki yüzlerce vakfın ortak özellikleri vakfiyelerinde faiz hadleri için sabit bir oran belirlenmemesiydi. Vakıf kurucuları vakfettikleri nakdi “... meblağ-ı mevkûf-ı mezkûr beher sene bi ma’rifet-i hâkimi’ş-şer’i şerif ve bâ rey-i mütevellî alâ vechi’l- helâl istiğlal ve istirbah olunub ...” ifadeleriyle piyasa faiz hadlerine adapte edebiliyordu.

pazarlıklar sonucunda yeniden belirlenebilmekteydi ve sistem bu tür oldukça yaygın uygulamaları kayıt altına almaktaydı.⁸⁵

Osmanlı'da tüzel kişilik kavramının tam anlamıyla tanımlanmaması başlı başına ayrı bir sorundur. Kredi kayıtlarının büyük bir bölümünde vakıflar, tüzel kişilik gibi kredi işleminin bir tarafıydı. Bununla birlikte bazı kayıtlarda vakıf adının yerine sadece mütevellinin adı yazılmaktaydı. Böyle durumlarda kişinin borcu bireysel mi yoksa yönettiği vakıf adına mı aldığı her zaman açık değildi. Dolayısıyla bu nitelikteki belirsizlikler, mütevellinin durumunu daha karmaşık hale getirilebiliyordu. Ancak, bu belirsizliği mütevellilerin çıkarlarına yontarak aradaki %2'lik faiz farkı için ikincil bir piyasa aracı haline getirmeleri yönündeki aceleci yorumlar hatalıdır. Dönemin ulaşım imkânları düşünüldüğünde bu küçük farkın, Bursa-İstanbul arasındaki ulaşım maliyetlerini ve paranın transfer harcamalarını karşılaması dahi mümkün görünmemektedir. Nitekim, yazarın vakıf mütevellilerinin borç alma örnekleri için veri olarak baz aldığı kişiler arasında en yüksek borç alan kişi Ahmet Efendi adlı biridir. Bu kişi yönettiği dört farklı vakıftan toplamda sadece 79 kuruş borç almış olması, bu iddiaları çürüten somut bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm zamanlar göz önüne alındığında, Bursa'da 1749 yılında 4 müteveli toplam 1.217, 1767'de 6 müteveli 7.553, 1785'te 9 müteveli 2.771 ve 1823'te 10 müteveli 15.699 kuruş borç almıştır.⁸⁶ Tek gelir kaynağı faiz getirisi olan ve mahallindeki küçük bir hizmeti yürüten para vakıfları, anaparalarına talip çıkmadığı yıllarda faaliyetlerini yürütemez ve kuruluş amaçlarını gerçekleştirmezdi.⁸⁷ Böyle durumlarda mütevellilerin sırf vakıf faaliyetinin sürdürülebilirliğini sağlamak adına, inisiyatif olarak vakıf sermayesini kendi üzerlerinden nemalandırması oldukça sıradan ve yaygın bir uygulamadır.

6. Sonuç

Modern bankaların arifesinde İstanbul'un kent merkezinde yerleşik, oldukça canlı bir kredi piyasası hakimdi. Vakıflar, bireysel şahıslar, sarraflar, eytam terekeleri bu piyasanın en önemli kreditorleriydi. Asırlardır süregelen bu yerleşik yapı bankacılık faaliyetlerinin başlamasıyla bir anda ortadan kalkmamış, 20. yüzyılın başlarına kadar kişiler arası bireysel kredi piyasasının aktörleri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu aktörler, yer yer banka işlevi görmekle birlikte, hiçbir zaman bankaların alternatifi olmamıştır.

Elimizdeki veri setinin ilgili tarih aralığında İstanbul'da kullanılan tüm kredileri, kredi piyasasının tamamını ve türlerini kapsamadığının farkındayız. Bununla birlikte, incelenen örneklerin, bankacılığın ortaya çıkış arifesinde, Osmanlı İstanbul'unda bireysel kredi piyasasının temel aktörleri, kredinin yapısı, faiz oranları, borç verenler ve alanlara ilişkin gayet kapsamlı ve önemli bir temsil oranı sunduğu yadsınamaz.

Bazı meslek gruplarında, kurumsal yapılarda veya belirli bir mahalle ile aynı sosyal çevreyi paylaşan gruplar arasında borç verenler ve alanlar benzer profil sergiliyordu. Aynı yaşam koşullarını, sosyal çevreyi ve aynı ekonomik piyasayı paylaşan toplum üyeleri, yerel düzeyde birbirlerine güven duymuşlardı. Bu güven duygusu, güçlü sosyal yakınlık normları ve topluluk aidiyeti sayesinde sürdürülebilmiştir. İş birliği, karşılıklık ve dayanışma, benzer sorunlarla karşılaşan İstanbulluların doğal tepkilerindendi.

⁸⁵Bu hususa dair çok sayıda uygulama vardır. Örneğin Sabıka Şam Kadısı Otlakçızade Mehmed Emin Efendi Vakfı, 1779 tarihli vakfiyesiyle (İMUF, Rumeli Kazaskerliği, 346/70), vakfa konu 5.000 kuruş için onu on bir buçuk (%15) muamele oranı belirlemişti. Vakfiden 22 yıl sonra 1801'de verilen 5.000 kuruşluk ilk kredide faiz oranı %7,2'dir. İlgili vakıf 1801-1816 yılları arasında 7 kez kredi vermiştir. Bu kredilerdeki faiz oranları sırasıyla %7,2, 7,1, 9, 15 ve 9'dur. Evkaf Müfettişliği, 280/74; 283/17; 283/198; 326/168; 332/94. Benzer şekilde Nalbur Mehmed Efendi Vakfı, 1764 tarihli vakfiyesinde (VGMA, 627:39/15) 2.500 kuruşluk sermayesi için %15 faiz oranı belirlerken, vakıf 1801 yılında Bayram Paşa Vakfına %9,3 faiz oranıyla kredi verebilmekteydi. Yine Sabri Mehmed Efendi Vakfı, 1677 tarihli vakfiyesinde (VGMA, 570: 272/155), %15 faiz oranını şart kılmasına rağmen, 1801'de Seyyid Mehmed Emin Efendi adlı kişiye %10 faizle borç verebiliyordu. Evkaf Müfettişliği, 280/79; 280/83.

⁸⁶Çizakça, "a.g.m.", s. 333-334.

⁸⁷Bazı durumlarda yüksek faiz oranları ve başka sebeplerle nakit vakıfları anaparalarını işletemezdi. Vakfiyeler, bu konuda gerçekten vakfiyelerde görmeği beklemediğimiz ilginç bir örneği kaydeder. Hacı Mehmed Said Efendi tarafından İstanbul'da kurulan 1816 tarihli vakfiyede, vakıf kurucusu daha önce kurduğu iki vakıfta belirlediği %10 faiz şartını, yeterli talep olmadığı gerekçesiyle %8'e indirmek zorunda kalmıştı. VGMA, 630: 1049/667.

Vakıflar deprem, yangın veya müruruzamanla yıkılan cami, mescit, han, medrese, mektep ve çeşme gibi kültürel ve sosyal hayatın merkezindeki yapılarını tamir etmek, bütçe açıklarını kapamak ve çalışanlarının maaşlarını ödemek için borç para aldı. Esnaf, tüccar, sarraf ve kadınlar ise borçlarını ve vergilerini ödemek, hanelerini geçindirmek, evlerini tamir etmek, çiftliklerine ve dükkanlarına yatırım yapmak, gelir elde etmek ve çeyiz sağlamak gibi nedenlerle hem borç aldılar hem de sermaye ve birikimlerini kredi piyasasına yatırdılar. İstanbul’un farklı mahallelerinde insanlar, ihtiyaçlarına, beklentilerine ve yeteneklerine göre uyarlanmış farklı türde kredi sözleşmeleri kullandı.

Kredili işlemlerin önemli bölümüne, yönetimi ve denetimi şeyhülislama bağlı vakıflar aracılık etmiştir. Bu açıdan, şeyhülislamlık kurumu, İstanbul vakıf kredi piyasasının kurumsal çerçevesini düzenleyen ve bu piyasanın gelişmesini sağlayan en önemli kurumsal yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa’da kredi faizlerinin %3'lere kadar düştüğü bir dönemde, Osmanlı İstanbul’unda 19. yüzyılın ortalarında kredi faizleri hala %13 civarında seyretmekteydi. Bu oran, yüzyılın son çeyreğinden itibaren bankalar ve diğer finansal araçların para arzını artırmasıyla birlikte %6 seviyelerine kadar gerilemiştir. İlk bankaların nasıl müşteri bulduğu, kimlere ve hangi amaçlarla kredi verdiği ya da bankacılık dışı kredi ağlarının yeni sisteme nasıl uyum sağladığı gibi konular, daha detaylı araştırmaları gerektirmektedir. Bununla birlikte bankacılık kurumları, vakıf ve kişiler arası bireysel kredilendirmenin yerini hemen alamamış, her iki kanal uzunca bir süre bir arada varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı’daki bireysel kredi piyasası, modern bankacılık sisteminin gelişimine doğrudan bir alternatif oluşturmaya da bu sistemin gelişim sürecinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Vakıf ve bireysel kredi ağlarının Tanzimat sonrası dönemde de bir süre devam etmesi, Osmanlı toplumunun ekonomik alışkanlıklarının ve toplumsal bağlarının sürekliliğini göstermektedir.

Araştırmada ortaya konulduğu üzere, Osmanlı İstanbul’unda bireysel kredi piyasası, Avrupa’da aynı dönemde gözlemlenen mekanizmalarla karşılaştırıldığında kendine özgü bir yapı sergilemiştir. Avrupa’da noter tasdikli bireysel kredi kontratları ve kurumsallaşmış finansal ağlar ön planda yer alırken Osmanlı toplumunda kredi ilişkileri, toplumsal normlar, bilinirlik ve yerel dayanışma ağları üzerine inşa edilmiştir.

Elimizdeki veriler, mevduat ve tasarruf bankalarının toplumla buluşmasından önce Osmanlı’da çok çeşitli kredi kanallarının mevcut olduğunu göstermektedir. Hiç şüphesiz, vakıflar ve hane halkları, tüketime yönelik kısa vadeli acil nakit ihtiyaçları için tek bir kaynağa veya muhabata bağımlı değildi. Modern bankacılık kurumlarının ortaya çıkmasından önce bütçe açıklarını dış finansmanla yönetmek zorunda kalan vakıflar, çoğunlukla yakın akrabalarından ve tanıdık ağları kanalıyla yerel düzeyde fon akışı sağlamıştır. Tanıdık ve güvenilir kişiler arasındaki karşılıklı müzakerelerle belirlenen borçlanma koşulları, taraflara esneklik ve iş birliği imkânı sunmuş; karşılıklı güven ve itimada dayalı sosyal bağlar büyük çaplı finansmanlara daha düşük faiz oranlarıyla erişimi kolaylaştırmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı İstanbul’undaki kredi piyasası, toplumsal ve ekonomik dayanışmanın güçlü bir yansımasıdır. Bu piyasanın işleyişi, sadece finansal ihtiyaçları karşılamakla kalmamış; aynı zamanda sosyal güven, toplumsal aidiyet ve yerel iş birliği kavramlarını da derinleştirmiştir. Bu çalışma, bireysel kredi ilişkilerinin, Osmanlı toplumundaki ekonomik dinamiklerin anlaşılmasında ne denli önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Ramazan Pantık

¹ T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye

0000-0003-4543-5617

ramazanpantik@gmail.com

Kaynakça | References

Arşiv Kaynakları:

İstanbul Müftülüğü (İMÜF), Evkaf Müfettişliği, defter no: 237, 246, 255, 280, 283, 285, 296, 301, 311, 313, 322, 326, 332, 339, 350, 353, 364, 372, 381, 404, 422, 441, 451, 459, 464, 471, 487, 495, 502, 506.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) 570: 272/155; 580: 61/34; 580: 9/7; 627: 39/15; 630: 1171/708; 630: 1008/625; 630: 1049/667.

İstanbul Müftülüğü (İMÜF), Rumeli Kazaskerliği, 346/70.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Evkaf Muhasebeciliği, defter no: 26.

Araştırma ve İnceleme Eserler:

Ago, Renata, "Enforcing Agreements: Notaries and Courts in Early Modern Rome." *Continuity and Change*, 14, (1999), s. 191-206.

Ahmed Cavid, *Hadikâ-i Vekâyî*, haz. Adnan Baycar, TTK, Ankara 1998.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, III, Dersaadet 1309.

Aksan, Virginia, *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*, Routledge, New York 2013.

Al, Hüseyin- Şevket Kamil Akar, Osmanlı Dönemi İstanbul'unda Finans", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 6, İktisat, Ulaşım ve Haberleşme, Ed. Ali Akyıldız-Coşkun Çakır, İBB Kültür Yay. İstanbul 2015

Atasagun, Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, İstanbul 1939.

Aydın, Veli, "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, (2014), s. 87-106.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, (1966), s. 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi-, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.

Barro, Robert J., "Government Spending, Interest Rates, Prices and Budget Deficits in the United Kingdom, 1701-1918" *Journal of Monetary Economics*, 20/2, (1987), s. 221-247.

Bordo, Michael D.- Eugene N. White, "A Tale of Two Currencies: British and French Finance During the Napoleonic Wars", *The Journal of Economic History*, 51/2, (1991), s. 303-316.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Clay, Christopher, "The Origins of Modern Banking in the Levant: the Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal Middle Studies*, 26/4 (1994), s. 589-614.

Derri, Aviv, "The Ottoman Sarraf, Public Debt, and Usury Laws: Rethinking Capitalism and Empire beyond Anomalies" *Comparative Studies in Society and History*, (2025), 67/4, s. 916-942.

Çağatay, Neşet, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971), s. 57-66.

Çiftçi, Cafer, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/36, (2004), s.79-102.

Çizakça, Murat, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000.

_____, "The Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *JESHO*, 38/3 (1995), s. 313-354.

De Luca, Guiseppe, "Informal Credit and Economic Modernization in Milan (1802-1840)", *The Journal of European Economic History*, XLII, 2013, s. 211-234.

Dermineur, Elise M., "Rethinking dept: The evolution of private credit markets in pre-industrial France", *Social Science History*, 42/2 (2018), s. 317-342.

- _____, "Peer-to-peer lending in pre-industrial France", *Financial History Review*, 26/3, (2019), s. 359-388.
- _____, "The evolution of credit networks in pre-industrial Finland", *Scandinavian Economic History Review*, 70/1, (2021), s. 1-30.
- _____, "Trust, Norms of Cooperation, and the Rural Credit Market in Eighteenth- Century France", *Journal of Interdisciplinary History*, XLV/4, (2015), s. 485-506.
- Dickson, P. G. M., *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688-1756*, ve *Ekonomi*, Macmillan, Londra 1967.
- Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1999.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.
- Genç, Mehmet, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 184-200.
- _____, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, s. 209-222.
- _____, "A Study of Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, New York 1987, s. 345-373.
- _____, "Esham", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 376-380.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University Press, Jerusalem 1988.
- Hoffman, Philip T., Gilles Postel-Vinay, Jean-Laurent Rosenthal, *Dark Matter Credit: The Development of Peer-to-Peer Lending and Banking in France*, Princeton University Press, Princeton 2019.
- _____, *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660-1870*, University of Chicago Press, Chicago 2000.
- _____, "What do Notaries do? Overcoming Asymmetric Information in Financial Markets: The case of Paris, 1751." *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)*, 154/3 (Sept.1998), s. 499-530.
- Hoppit, Julian, "Attitudes to Credit in Britain, 1680-1790", *The Historical Journal*, 33/2, (1990), s. 305-322.
- _____, "Financial Crises in Eighteenth-Century England", *The Economic History Review*, 39/1, (1986), s. 39-58.
- Hume, David, *Essays: Moral, Political and Literary*, ed. T.H. Green ve T.H. Grose, Londra 1882.
- Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1988.
- Jennings, Ronald, "Loans and Credit in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri" *JESHO*, XVI/II-III, (1973), s. 168-216.
- Karagedikli, Güler-A. Coşkun Tunçer, "Microcredit in the Ottoman Empire: A Review of Cash Waqfs in Transition to Modern Banking", *Financing in Europe: Evolution, Coexistence and Complementarity of Lending Practices from the Middle Ages to Modern Times*, (2018), s. 239-268.
- Karagedikli, Güler-A. Coşkun Tunçer, "House Prices in the Ottoman Empire: Evidence from Eighteenth-Century Edirne", *The Economic History Review*, 71/1 (2021), s. 6-33.
- Karaman, Kıvanç- Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, 70/3 (2010), s. 593-629.
- Kaya, Süleyman, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi*, 3, (2007), s. 13-41.
- _____, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*, Marmara Üniversitesi, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- _____, "XVIII. Yüzyıl sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/ 29 (2010), s. 1-38.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997.
- Kuran, Timur, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2011.
- _____, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact and Limitations of the Waqf System", *Law and Society Review*, 35/4 (2001), s. 841-897.
- Kuran, Timur-Scott Lustig, "Judicial Biases in Ottoman Istanbul: Islamic Justice and Its Compatibility with Modern Economic Life", *The Journal of Law&Economics*, 55/3 (2013), s. 631-666.
- Lindgren, Håkan, "Parish banking in informal credit markets: the business of private lending in early nineteenth-century Sweden", *Financial History Review*, 24/1 (2017), s. 83-102.
- _____, "The modernization of Swedish credit markets, 1840-1905: Evidence from probate records", *Journal of Economic History*, 62/3, (2002) s. 810-832.

- Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 10/3, (1979), s. 289-308.
- Muldrew, Craig, *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Macmillan, Londra 1998.
- Nussdorfer, Laurie, *Brokers of Public Trust: Notaries in Early Modern Rome*, John Hopkins University Press, Baltimore 2009.
- Nye Ellen M., "Empires of Obligation: Law, Money, and Debt between England and the Ottoman Empire, 1670-1720", *Enterprise&Society*, 2024, 25(4), s. 1015-1024.
- Ortabağ, Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, TBB, İstanbul 2018.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, TTK, Ankara 2003.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 197-238.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-1*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 27-38.
- _____, "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914", *Financial History Review*, 11/1, 2004, s.7-32.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Pantık, Ramazan, "Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)", *Belleten*, 88/313 (Aralık 2024), s. 845-898.
- _____, "Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi: Borçlanma Tahvili Uygulaması", *Vakıflar Dergisi*, 63 (Haziran 2025), s. 11-36.
- Pollins, Harold, *Economic History of the Jews in England*, Fairleigh Dickinson University Press, Londra 1982.
- Rafeq, Abdul-Karim, "Making a Living or Making a Fortune in Ottoman Syria", *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean*, ed. Nelly Hanna, I.B. Tauris London-New York 2002.
- Rahman, Fazlur, "Ribâ and Interest", *Islamic Studies*, 3/1, (1964), s. 1-43.
- Sahillioğlu, Halil, "Sivış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27/1-2, (1969), s. 75-111.
- Schumpeter, Elizabeth Boody, "English Prices and Public Finance, 1660-1822", *The Review of Economics and Statistics*, 20/1, (1938), s. 21-37.
- Stefini, Tommaso, "Cash Waqfs and Commercial Capital: Evidence from Ottoman-Venetian Trade (16th Century)", *JESHO*, 67/5-6 (Aug. 2024), s. 497-527.
- Tabakoğlu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4, (1985), s. 389-414.
- _____, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler-I*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 51-56.
- Velde, François R.- David R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, 52/1, (1992), s. 1-39.
- Weir, David R., "Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789", *The Journal of Economic History*, 49/1, (1989), s. 95-124.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", *Belleten*, XXXV/138 (1971), s. 245-302.
- Vak'ânüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.
- Velde, François R., "La dette publique en France au XIXe siècle", *Revue d'économie financière*, sayı 146 (2022/2), s. 85-100.
- _____, "The French Public Debt in the Nineteenth Century", *Economic Perspectives*, sayı 2 (2024), s. 2-24.
- Velde, François R.-Weir, David R., "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History*, LII/1 (Mart 1992), s. 1-39.
- Walter, Friedrich, "Die ideellen Grundlagen der österreichischen Staatsreform von 1749", *Zeitschrift für öffentliches Recht*, XVII (1937), s. 195-205.
- White, Eugene Nelson, "France's Slow Transition from Privatized to Government-Administered Tax Collection: Tax Farming in the Eighteenth Century", *Departmental Working Papers*, 2001/16, Rutgers University, Department of Economics, New Brunswick, New Jersey 2001.

Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford 2016.

Yeşil, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2016.

Yıldız, Aysel, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I.B. Tauris, Londra-New York 2017.

_____, *Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

